

Politiek-wetenschappelijke Stellingname 4

Bezielend verband

Basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap

*Afshin Ellian (voorzitter), Gerjanne de Jongh, Niek Kok (scribent), Nathan Soomer,
Carien Verhoeff, Geerten Waling*

TeldersStichting

omdat kennis ertoe doet

Prof.mr. B.M. TeldersStichting

Mauritskade 21, 2514 HD Den Haag

Telefoon: 070-3631948

E-mail: info@teldersstichting.nl

www.teldersstichting.nl

Copyright © 2018 TeldersStichting – Den Haag

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Vormgeving en druk: Oranje/Van Loon B.V.

ISBN/EAN: 978-90-73896-81-9

Trefwoorden: liberalisme, burgerschap, multiculturalisme, verbondenheid

Prijs: € 6,-

INHOUDSOPGAVE

I. Ten geleide: bezieland verband	5
1.1 Vrijheid in een samenleving en vrijheid van een samenleving	7
1.2 Structuur	13
II. Vrijheid en verbondenheid	15
2.1 Minimale verbondenheid	15
2.2 Concrete en abstracte verbondenheid	17
2.3 Sociale cohesie	18
2.4 Vervreemding	20
2.5 Duurzame verbondenheid	24
III. Van multiculturalisme naar burgerschap	27
3.1 Verzuiling	28
3.2 Multiculturaliteit en verbondenheid	29
IV. Burgerschap: een begripsdefinitie	37
4.1 Wat is burgerschap?	37
4.2 Het politieke verband in de eenentwintigste eeuw: wie is burger?	39
4.3 Wereldburgerschap en Europees burgerschap	44
4.4 De misvatting van het morele kosmopolitisme	49
4.5 Het recht om rechten te hebben	51
V. Basisgrammatica van burgerschap	53
5.1 Basisgrammatica van het Nederlandschap	54
5.2 De geest van het Plakkaat van Verlatinghe en de Grondwet	56
VI. Aanbevelingen voor een bezieland verband	63

LIJST VAN TABELLEN

3.1.	Niet-westerse parallele groepen in Nederland. Percentages van individuen met een niet-westerse achtergrond die zich wel, niet of dubbel gebonden voelen.	34
4.1.	Gevoel Europees burger te zijn als percentage van het aantal respondenten.	46
4.2	Gevoel van gehechtheid bij verschillende politieke verbanden als percentage van het aantal respondenten.	48

I. TEN GELEIDE: BEZIELEND VERBAND

De afgelopen vijftig jaar is de Nederlandse samenleving enorm veranderd. De traditionele zuilstructuur van de Nederlandse samenleving is grotendeels verdwenen. Daarnaast zijn er grote groepen mensen met een niet-westerse achtergrond in ons land komen wonen. Nederland heet nu een multiculturele samenleving te zijn. In politieke en bestuurlijke kringen was lang ook de *filosofie* of de *ideologie* van het multiculturalisme in zwang. Die ideologie moet scherp worden onderscheiden van de multiculturele samenleving als een *feitelijk* fenomeen: multiculturaliteit als sociologisch fenomeen verwijst naar de feitelijke culturele diversiteit in een samenleving. Het multiculturalisme als ideologische pendant is een specifieke manier van het inrichten van een rechtsorde, waarbij alle culturen worden omarmd en multiculturaliteit wordt bevorderd.¹

De laatste jaren blijkt steeds vaker dat juist die multiculturalistische houding ten aanzien van multiculturaliteit dramatische gevolgen kan hebben. Multiculturalistisch beleid tast de verbondenheid, saamhorigheid en solidariteit tussen mensen aan. Burgers bejegenen elkaar niet meer altijd als burger van dezelfde samenleving en spreken elkaar niet altijd meer aan op het gedrag dat past bij Nederlands burgerschap. Zo wordt bevorderd dat we elkaar niet meer als Nederlander zien, maar als vreemden die in hetzelfde land wonen. Nederlanders met allerlei sociaal-culturele achtergronden weten niet altijd meer wat de spelregels van het Nederlands burgerschap zijn. Daardoor is het ook niet meer evident wat het betekent om Nederlander te zijn en op welke wijze Nederlanders nog met elkaar verbonden zijn. Het ideaal van het multiculturalisme ondermijnt dus het 'wij'-gevoel² en zonder de coherentie en verbondenheid die bij dat gevoel horen, wordt vreedzaam samenleven een opgave. Niet voor niets signaleren de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) dat de ideologie van het multiculturalisme bij veel Nederlanders uit de gratie raakt. 'De belangrijkste maatschappelijke zorgen van Nederlanders gaan over de manier waarop we met elkaar samenleven,' zo stelt het SCP bijvoorbeeld in september 2018. De tweede, meest voorkomende zorg is die over immigratie en integratie – een aan de eerste zorg nauw verwant duo van vraagstukken.³ Veel Nederlanders zien het multiculturalistische discours als een problematische benadering van deze maatschappelijke

-
- 1 A. Ellian et al, *De open samenleving en haar gesloten gemeenschappen*, Leiden, 2018, p. 27; B. Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Cambridge, 2002, p. 6.
  - 2 P. Scheffer, *Het land van aankomst*, Amsterdam, 2007, p. 401.
  - 3 SCP, *De sociale staat van Nederland. 2018, hoofdlijnen*, Den Haag, 2018, p. 28. Zie ook: R. Jennissen et al, *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*, Den Haag, 2018.

kwesties.⁴ Beleid dat gericht is op het benadrukken van culturele diversiteit en wederzijdse culturele erkenning valt volgens sociologen vaak goed onder hoogopgeleiden, maar laagopgeleiden en critici van de islam zien de multiculturalistische ideeën juist als inherent problematisch.⁵

Er groeit een besef dat het multiculturalisme niet inspeelt op de zorgen van burgers. In een multiculturele samenleving is het juist noodzakelijk dat burgers iets gemeenschappelijk delen dat hen met elkaar verbindt. De politiek heeft daarom het afgelopen decennium steeds een hernieuwde nadruk op het ideaal van gedeeld burgerschap gelegd.⁶ ‘Burgerschap’ geldt in het huidige politiek debat als *buzzword*, een toverformule om burgers zich meer betrokken te laten voelen bij elkaar, de samenleving en de politiek. In het regeerakkoord van 2017 tussen VVD, CDA, D66 en ChristenUnie wordt bijvoorbeeld expliciet gesproken over het aanscherpen, verduidelijken en herwaarderen van burgerschap. Het akkoord spoort aan tot nieuwe initiatieven die gedeelde waarden als gelijkwaardigheid en tolerantie bevorderen.⁷ De vraag is alleen hoe het bevorderen van burgerschap verbondenheid gaat scheppen in de multiculturele samenleving. Een beleidsverandering van multiculturalisme naar het leggen van nadruk op burgerschap is een koerswijziging. *Hoe bevorderen we verbondenheid tussen individuen in een multiculturele samenleving op basis van gedeeld burgerschap?*

Politieke en bestuurlijke aandacht voor burgerschap heeft de kritiek geooft dat te makkelijk wordt verondersteld dat burgerschap hoort bij een cultureel homogene gemeenschap waarin het voor alle individuen een universele, gelijke en democratische status is.⁸ Maar dat is expliciet niet ons startpunt. De multiculturele samenleving als feitelijk gegeven geldt juist als vertrekpunt voor ons denken over de wijze waarop burgerschap sociale binding in de Nederlandse samenleving tot stand kan brengen. De

-
- 4 W. De Koster, J. van der Waal, ‘Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: hoe zijn verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden te verklaren?’, in: M. Bovens, P. Dekker, Will Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag, 2014, pp. 165-181, p. 181.
  - 5 S. van Bohemen, R. Kemmers, W. de Koster, ‘Seculiere intolerantie. Morele progressiviteit en afwijzing van de islam in Nederland’, *Sociologie*, 2012, vol. 8, nr. 2, pp. 199-218, p. 215.
  - 6 P. Scheffer, *Het land van aankomst*, p. 268. Vergelijk ook: S.W. Couwenburg, ‘Achtergrond van tekortschietend integratiebeleid’, *Liberaal Reveil*, 2004, vol. 45, nr. 2, pp. 48-49; W. Kymlicka en W. Norman, ‘Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory’, *Ethics*, 1994, vol. 104, nr. 2, pp. 352-381.
  - 7 VVD, CDA, D66, ChristenUnie, *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021*, Den Haag, 2017, p. 19.
  - 8 J.H. Carens, *Culture, Citizenship, and Community. A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness*, Oxford, 2000, p. 161.

heterogeniteit en het pluriformer worden van de bevolking is een gegeven.⁹ We vragen hoe burgerschap individuen kan verbinden in een samenleving die cultureel steeds heterogener wordt. Het idee van gedeeld burgerschap staat tegenover de ideologie van het multiculturalisme en bepleit dat er tot op zekere hoogte een 'monocultuur' moet zijn, een cultuur die iedereen in Nederland deelt.¹⁰

De vraag is hoe zo iets in Nederland precies werkt. We moeten ons afvragen of de monocultuur van gedeeld burgerschap ook voor liberalen een legitieme basis kan zijn voor verbondenheid tussen vrije individuen. Wat is belangrijk voor liberalen bij een overgang van een multiculturele samenleving naar verbondenheid op basis van gedeeld burgerschap? Hoe belangrijk is het voor individuele vrijheid dat individuen zich met elkaar en met hun samenlevingsverband verbonden voelen? Hoe belangrijk is een 'wij'-gevoel voor vrijheid? Schaden de afwezigheid van verbondenheid en de multiculturele samenleving de individuele vrijheid? Is verbondenheid op basis van gedeeld burgerschap een goed recept voor individuele vrijheid? Al deze vragen geven de aanleiding tot deze liberale stellingname over de weg van multiculturalisme naar gedeeld burgerschap.

1.1 Vrijheid in een samenleving en vrijheid van een samenleving

Voordat we stelling nemen, wijzen we meteen op wat allicht een liberaal kernidee is over de verhouding tussen individu, samenleving, vrijheid en burgerschap. Dat idee is afkomstig van de vrijheidsdenker Alexis de Tocqueville. Deze conservatief-liberaal reisde in 1831 door de Verenigde Staten. De politieke cultuur van de Amerikanen maakte een diepe indruk op de jonge Tocqueville. De Amerikaanse burgers waren, zo observeerde hij, de oorzaak *en* het doel van al het publieke leven in Amerika. Burgers waren *er samen eigenaar* van de publieke ruimte en creëerden er publieke waarde voor zichzelf en elkaar. Tocqueville zag hoe de Amerikaanse samenleving, anders dan zijn eigen Franse, van onderop werd bestuurd. De politiek was op lokaal niveau goed georganiseerd. De voorwaarden om mee te doen waren bovendien voor alle Amerikaanse burgers hetzelfde: iedereen participeerde op gelijke voet en veronderstelde andermans mondigheid, een kritische houding en bereidheid om de regels van de samenleving te respecteren.¹¹

Als burger deel uitmaken van een samenleving was zo een belangrijke voorwaarde voor de persoonlijke vrijheid van Amerikanen. Door wat hij zag, formuleerde Tocqueville het inzicht dat vrijheid alleen betekenis heeft voor individuen als zij bij een samenleving horen. Hij maakte daarmee een onderscheid tussen *vrijheid in een samenleving* en *vrijheid van een samenleving*.¹² Wie vrij is *in* een samenleving,

9 S. Schaap, *De populistische verleiding. De keerzijde van de identiteitsillusie*, Eindhoven, 2017, p. 8.

10 A. Ellian, 'Leve de monoculturele rechtsstaat', *NRC*, 30 november 2002; P. Cliteur, *Moderne papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving*, Amsterdam, 2003.

11 A. de Tocqueville, *Democracy in America*, New York, 1994, pp. 58-64.

12 M. Hereth, *Tocqueville*, Rotterdam, 2011.

is burger. Wie vrij is van een samenleving, is vogelvrij – stateloos. Wie stateloos is, beschikt niet over klassieke en sociale grondrechten die een staat haar inwoners kan garanderen.¹³ Wie wel burger is, heeft vrijheden, rechten en plichten; die heeft hij omdat hij thuis is in een samenleving – zijn samenleving. Burgerschap beschrijft zo de verhouding tussen twee begrippenparen die ogenschijnlijk spanning opleveren: het beschrijft enerzijds een verhouding tussen individu en samenleving en anderzijds een verhouding tussen vrijheid en verbondenheid. Burgerschap is een snijpunt tussen de vrijheid en verantwoordelijkheid van een individu enerzijds en de mate van verbondenheid of sociale cohesie in een samenleving anderzijds.

Met als theoretisch startpunt dat individuele vrijheid vorm krijgt in een samenleving en met als empirisch startpunt dat de Nederlandse politiek gedeeld burgerschap ziet als een alternatief bindmiddel voor de multiculturele samenleving, nemen we hier stelling over burgerschap door de reeds gestelde algemene vraag te beantwoorden: *hoe bevorderen we verbondenheid tussen individuen in een multiculturele samenleving op basis van gedeeld burgerschap?* Het belangrijkste criterium voor liberalen bij die vraag is de waarborg van de grootst mogelijke individuele vrijheid. Welke invulling van het begrip burgerschap beperkt de individuele vrijheid zo min mogelijk¹⁴ en creëert aldus de minimaal noodzakelijke, duurzame verbondenheid tussen individuen die nodig is in een vrijheidslievende samenleving?

In de rest van dit inleidende hoofdstuk behandelen we kort enkele belangrijke veronderstellingen en associaties die liberalen hebben bij burgerschap. Alle aspecten die worden genoemd komen uitgebreider aan bod in de hoofdstukken die volgen. Voor nu is het belangrijk om ze te noemen om de centrale vraag in context te plaatsen.

De aandacht van het huidige kabinet voor burgerschap in het onderwijs en inburgering van nieuwkomers zet een bestuurlijke trend voort die werd ingezet door de kabinetten-Balkenende.¹⁵ Achtereenvolgende kabinetten meenden dat het ‘goed’ is voor verbondenheid van jonge Nederlanders en nieuwkomers met de Nederlandse samenleving om te voldoen aan bepaalde eisen van het Nederlandschap.

13 H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1973, p. 297.

14 Het gaat om een vrijheidsbeperkende definitie die desondanks aanvaardbaar is voor liberalen omdat ze tegelijkertijd de vrijheid beschermt of ten goede komt. Deze formulering is ontleend aan: J. Feinberg, *The Moral Limits of the Criminal Law, vol. 2. Offense to Others*, New York, 1985, p. ix.

15 Onderwijsminister Maria van der Hoeven (CDA) loodste in 2006 de wettelijke burgerschapsopdracht voor het primair en voortgezet onderwijs door de Tweede en Eerste kamers (zie: art. 8 Wet op het primair onderwijs en art. 17 Wet op het voortgezet onderwijs). Sinds 1995 geldt overigens dat er in het MBO aandacht is voor ‘algemene vorming en de persoonlijke ontplooiing van de deelnemers’ ter bevordering van hun maatschappelijk functioneren (zie: art. 1.2.1. Wet educatie en beroepsonderwijs). In deze wet wordt het begrip burgerschap echter nog niet genoemd.

Vaststellen dat burgerschap een snijpunt is tussen abstracte waarden als vrijheid en verbondenheid en tussen individuele mensen en de samenleving, levert ons echter weinig inzichten op over wat er dan precies 'goed' is aan burgerschap en wat nu precies de betekenis is van dit begrip (of überhaupt wat de betekenis is van Nederlands burgerschap: het *Nederlandschap*). Net zomin reikt dit inzicht ons aan wat een bestuurlijk accent op burgerschap concreet betekent.

Voor liberalen kan burgerschap *in eerste instantie* een moeilijk te hanteren begrip zijn: liberalen kunnen niet zomaar voorschrijven waar een burger aan moet voldoen om een 'goede burger' te zijn. Dat wil zeggen, hoe iemand zich als goede burger in een bepaalde situatie dient te gedragen. 'Goed burgerschap' roept al gauw het beeld op van een handleidinkje voor goed gedrag. Dat terwijl liberalen, op enkele wezenlijke regels na, liever niet voorschrijven hoe burgers zich moeten gedragen. Individuen moeten immers zoveel mogelijk vrij zijn om zelf richting te geven aan hun leven. De meeste liberalen zullen bovendien moeite hebben met het argument dat iemand bepaalde verplichtingen van goed burgerschap heeft jegens medeburgers en de overheid *louter* op grond van het geboren of woonachtig zijn op het grondgebied van een bepaalde staat.¹⁶ De vraag is waarom het zo vanzelfsprekend is dat als je woont en werkt in Nederland, je ook in Nederland belasting betaalt. Is het niet evenzo te rechtvaardigen dat een in Nederland woonachtige en werkende Nederlander kiest om belasting te betalen in een andere liberale democratie met globaal gezien rechtvaardig vormgegeven politieke instituties?

Waarom dit vanzelfsprekend is, beargumenteren we in het vierde hoofdstuk. Hier voldoet het om te stellen dat het belangrijk is om in acht te nemen dat er een verband bestaat tussen vrijheid en de rechten en plichten die je als burger hebt binnen de grenzen van een staat. Als we Tocqueville volgen, zien we per slot van rekening dat vrijheid voor individuen alleen vorm krijgt als zij op enigerlei wijze bij een samenleving betrokken zijn. Daaraan ten grondslag ligt het idee dat het *goed* is voor individuen om, als burger, deel uit te maken van een samenleving. Het burger-zijn is een voorwaarde voor het recht om te participeren in de samenleving of het recht om aanspraak te maken op door de samenleving tot stand gebrachte sociale voorzieningen. Wie exclusief Nederlander is, hoort niet zijn stem uit te brengen bij verkiezingen in een andere democratie of een uitkering te ontvangen van een buitenlandse overheid.

Burgerschap is bovendien een voorwaarde voor het recht op privacy en het recht van burgers om hun eigen gang te gaan: zelfs voor individuen die de voorkeur verlenen aan een geïsoleerd leven, is het leven als geïsoleerde burger aantrekkelijker dan het leven als een geïsoleerde stateloze. De burger-kluizenaar ziet zijn recht om kluizenaar te zijn immers gegarandeerd, terwijl de stateloze kluizenaar zijn rechten bij geen enkele staat kan halen. Dit perspectief op burgerschap staat bekend als

16 Vergelijk: A. Stiliz, *Liberal Loyalty. Freedom, Obligation, and the State*, Princeton, 2009, p. 7.

burgerschap-als-rechten.¹⁷ Het beschrijft het idee dat aan het lidmaatschap van een samenleving basale grondrechten zijn verbonden. Die rechten zijn vastgelegd in een grondwet of een oprichtingscontract. Zonder een overheid heb je aan die rechten niets en kunnen zij nergens worden afgedwongen. Er is al met al een overheid nodig om garant te staan voor de rechten van elk individu. De overheid heeft dus een plicht om individuele rechten te beschermen. Burgerschap-als-rechten impliceert bovendien ook dat burgers plichten hebben ten opzichte van elkaar – namelijk de *plicht* om andere burgers in hun rechten te erkennen. Burgerschap-als-rechten impliceert dus tegelijkertijd *burgerschap-als-plichten*.¹⁸ Dit perspectief op burgerschap wordt verder uitgewerkt in het vierde hoofdstuk. Wat burgerschap-als-rechten in Nederland betekent, wordt in het vijfde hoofdstuk ontleend aan de Nederlandse Grondwet en de historisch belangrijke ‘oprichtingsdocumenten’ van de Nederlandse samenleving.

Burgerschap lijkt al met al iets ‘goeds’ te zijn voor individuen. We kunnen dat in eerste instantie makkelijk beredeneren vanuit de belangen van individuen: individuen vormen een samenlevingsverband (met een overheid) omdat zij bescherming genieten in zo’n verband. Dit is een oud Hobbesiaans inzicht: als iedereen vogelvrij is, is niemand veilig voor een ander. Individuen maken daarom regels en afspraken over de bescherming van hun vrijheden en rechten waarvan zij de handhaving neerleggen bij een zo onpartijdig mogelijke overheid. Individuen – in hun samenlevingsverband burgers geworden – gaan dus een soort samenlevingscontract met elkaar aan. Vrijheid kan binnen zo’n contract worden gekoppeld aan verantwoordelijkheid en krijgt zo betekenis.¹⁹ De basis van betekenisvolle vrijheid is dan het lidmaatschap van de samenleving die deze vrijheid garandeert en ook kan koppelen aan verantwoordelijkheid.

Voor de bescherming van vrijheid hebben individuen dus een zeker belang bij het bestaan van de samenleving. Maar samenleven gaat verder dan dat belang. De samenleving is een *verband* van individuen. Dat impliceert dat iedere samenleving baat heeft bij *verbondenheid* of, op z’n minst, iets dat de leden van die samenleving delen. De vraag of individuen eerst verbonden raken en dan een samenlevingsverband aangaan, of andersom, heeft kenmerken van een kip-en-eivraagstuk. Wat echter buiten kijf staat, is dat elke samenleving baat heeft bij iets dat individuen delen, iets dat hen verbindt: ‘geen samenleving kan bestaan zonder een aantal gedeelde basale opvattingen over goed en kwaad, over wat hoort en niet hoort, wat ethisch al of niet verantwoord is’.²⁰ Verbondenheid tussen burgers verduurzaamt het samenlevingsverband: individuen leven burgerschap voor en geven het zo door.

17 T.H. Marshall, *Citizenship and social class*, Cambridge, 1950, p. 8.

18 W.N. Hohfeld, *Fundamental Legal Conceptions as applied in judicial reasoning and other legal essays*, New Haven, 1919

19 K. Groenveld et al, *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme*, Geschrift 82 van de Prof. mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 1995.

20 H.M. Dupuis, *Over moraal*, Amsterdam, 1998, p. 50.

Als burgers niets met elkaar delen, valt het verband dat zij vormen gemakkelijk uit elkaar. Hoewel liberalen liever geen ‘goed burgerschap’ voorschrijven, horen bij het burger-zijn *in* een samenleving daarom wel degelijk ‘normen en waarden die de smeerolie van de samenleving vormen’.²¹ De theoretische onderbouwing hiervoor is uitgewerkt in het tweede hoofdstuk.

Het staat desalniettemin niet vast wat precies de wisselwerking tussen vrijheid en verbondenheid moet zijn. In 1994 hield Frits Bolkestein, de liberale voorman van destijds, een spraakmakend pleidooi waarin hij suggereerde dat liberale stelregels en procedures op zich zelf over onvoldoende gereedschappen beschikken om van de samenleving een ‘bezielend verband’ te maken.²² Er was volgens Bolkestein iets extra’s nodig om mensen ook betrokken te houden bij de samenleving. Bolkesteins medeliberale wierpen echter de vraag op of het bevorderen van zo’n bezielende verbondenheid niet gepaard gaat met het stellen van het soort eisen aan goed gedrag waar liberalen burgers juist het liefst zoveel mogelijk van vrijwaren.²³ Zo heeft Meindert Fennema gezegd dat hij zo’n bezielend verband ooit meemaakte als lid van de Communistische Partij Nederland: bezieling had volgens hem ‘hele prettige kanten maar de keerzijde ervan was dat er een grote mate van vrijheid verloren ging’.²⁴

Het is belangrijk om het in het publieke leven relevante verband tussen burgers te onderscheiden van het privéleven van burgers. Verbondenheid tussen burgers is belangrijk voor het voortbestaan van het samenlevingsverband en voor omgang tussen burgers *in het publiek domein*. Het begrip burgerschap is van toepassing op dit domein. Het is daarmee iets anders dan burger*fatsoen*, ook wel privaat burgerschap of sociaal burgerschap genoemd²⁵, dat een set normen en waarden beschrijft die individuele burgers al dan niet naleven en welke vooral horen bij het privéleven van burgers (hoewel er verbanden tussen burgerschap en burger*fatsoen* denkbaar zijn). In 1995 schreven de liberalen die reageerden op Bolkestein dat hun ideologie burgers *wellicht* geen ‘bezielend verband’ of collectieve zingeving kon bieden.²⁶ Het gecursiveerde woordje ‘wellicht’ biedt ruimte om verder te onderzoeken of dit zo is. ‘Wie hoog opgeeft van een bezielend verband is het publiek wel een heldere definitie verschuldigd van dit verband – en daarmee ook van het “wij”, van de gemeenschap

-
- 21 P.G.C. van Schie, ‘Inzet op liberale identiteit. Essay over het liberalisme in overgangstijd voor de VVD-partijraad op 13 december 2003’, *Liberaal Reveil*, 2003, vol. 44, nr. 5, pp. 175-182.
- 22 H.M. van den Brink, ‘Noemt u mij alstublieft geen intellectueel. VVD-fractieleider Frits Bolkestein, gymnasiast in de politiek’, *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994.
- 23 K. Groenveld et al, *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme*, p. 65.
- 24 J. van Dam, M. Ham, ‘Meindert Fennema: ‘Democratie is een bezielend verband’, *Sociale vraagstukken*, 11 mei 2012.
- 25 M. Wissenburg, ‘De publieke verantwoordelijkheid van de burger’, in: M. van Hees et al, *Liberale verantwoordelijkheid: individuele, economische en democratische plichten*, Den Haag, 2014, pp. 77-94, p. 77.
- 26 K. Groenveld et al, *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme*, p. 65.

die behoefte heeft aan dat bezielende verband', stelt Geerten Waling.²⁷ De huidige discussie over het begrip burgerschap is de aanleiding voor het opnieuw onderzoeken van het bezielend verband. Het burger-zijn van een individu impliceert immers zijn lidmaatschap van zo'n verband. Kan gedeeld burgerschap van individuen hen 'bezielend' verbinden? Op welke manier kan burgerschap op aanvaardbare wijze de smeerolie van de samenleving zijn?

1.2 Structuur

Dit zijn vragen die passen bij onze algemene vraag: *hoe bevorderen we verbondenheid tussen individuen in een multiculturele samenleving op basis van gedeeld burgerschap?* Over deze kwesties nemen we hier stelling. Dat doen we aan de hand van de volgende structuur: we zullen eerst definiëren wat verbondenheid voor liberalen betekent en wat het belang van het 'wij-gevoel' is. Hoofdzakelijk houdt dit in dat we moeten weten wat verbondenheid van burgers met of betrokkenheid van burgers bij elkaar betekent voor hun *individuele vrijheid*. We definiëren verbondenheid daarom in verhouding tot vrijheid. Deze vooral theoretische discussie komt aan de orde in het hierop volgende hoofdstuk.

Ten tweede geven we weer hoe verbondenheid in de huidige Nederlandse samenleving vorm heeft gekregen. In de meest recente politieke debatten wordt het inzetten op gedeeld burgerschap gezien als een *nieuwe manier* om individuen zich met elkaar verbonden te laten voelen. Deze manier contrasteert met een aantal oude, vaak door politiek en beleid beïnvloede 'stijlen' van verbondenheid in Nederland, namelijk, verbondenheid door verzuiling en verbondenheid door multiculturalisme. In het derde hoofdstuk is er aandacht voor deze vormen van verbondenheid. We kijken in het bijzonder naar het multiculturalisme, dat het startpunt van onze stellingname over gedeeld burgerschap is. Het multiculturalisme lijkt mislukt als bindmiddel tussen mensen. Veel politici zien gedeeld burgerschap als het antwoord op de multiculturele mislukking. In het derde hoofdstuk beargumenteren we dan ook dat het multiculturalisme plaats moet maken voor burgerschap als basis van verbondenheid tussen individuen.

We definiëren burgerschap in het vierde hoofdstuk. Wat hebben individuen precies gemeen als we zeggen dat zij burgerschap delen? Wat is een politiek verband en wat betekent het om *niet* deel uit te maken van dat verband, om *geen* burger te zijn? Wat is, respectievelijk, de betekenis van nationaal, Europees en globaal burgerschap? Hier formuleren we grotendeels een antwoord op de gestelde vraag, *hoe verbondenheid wordt bevorderd tussen individuen in een multiculturele samenleving op basis van gedeeld burgerschap*, door helder te krijgen hoe burgerschap vorm kan krijgen in Nederland in de eenentwintigste eeuw.

In het vijfde hoofdstuk stellen we tot slot hoe burgerschap individuen 'bezie-

27 G. Waling, 'Vaderlandsliefde als liberale deugd', *Liberaal Reveil*, 2016, vol. 57, nr. 3, pp. 109-112, p. 109.

lend' kan verbinden. Op basis van de verhouding tussen verbondenheid tussen individuen en het belang van individuele vrijheid, formuleren we minimale regels voor gedrag dat we van Nederlandse burgers kunnen verwachten. Dit hoofdstuk is een pleidooi voor bezieling op basis van verworven vrijheden van de Nederlandse samenleving tot nu toe, die als basis – maar niet als determinant – voor de samenleving van morgen kunnen gelden. Daarbij hebben we in het bijzonder aandacht voor het ritualiseren van aandacht voor het Plakkaat van Verlatinghe als het oorsprongsdocument van Nederland alsook de Nederlandse Grondwet als leidraad voor het Nederlands burgerschap.

Kader 1.1: belangrijke begrippen rondom burgerschap

Burgerschap-als-rechten – het recht op dezelfde rechten als andere burgers in hetzelfde politieke verband (Zie: 4.1, 'Wat is burgerschap').

Burgerschap-als-plichten – de plicht om andere burgers in hetzelfde politieke verband hun rechten uit laten te oefenen (Zie: 4.1, 'Wat is burgerschap').

Politiek verband – een door de tijd heen stabiele, duurzame groep individuen die specifiek betrokken is bij een gemeenschappelijk idee, een project of een identiteit en die onderling macht, rechten of goederen verdeelt (Zie: 4.2, 'Het politieke verband in de eenentwintigste eeuw: wie is burger?').

Common sympathies – als burgers betrokken zijn bij een gemeenschappelijk idee, een project of een identiteit (zie: 2.2, 'Concrete en abstracte verbondenheid').

(Nationale) verbondenheid – de mate waarin individuen in een politiek verband zich niet alleen persoonlijk bij elkaar betrokken voelen, maar zich ook verbonden voelen met het (abstractere) geheel dat zij vormen (zie: 2.2, 'Concrete en abstracte verbondenheid').

Sociale cohesie – de mate waarin individuen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de maatschappij en als lid van de samenleving (zie: 2.3, 'Sociale cohesie').

Cultuur – het geheel van normen, waarden, omgangsvormen in een gemeenschap, groep, organisatie of verband van mensen.

Multiculturaliteit, multiculturele samenleving – een samenleving bestaande uit twee of meer duidelijk te onderscheiden culturele gemeenschappen (zie: 3.2, 'Multiculturaliteit en verbondenheid').

Pluriforme samenleving – een samenleving waarin individuen diverse godsdiensten, culturen, denkwijzen of levensstijlen aanhangen. Er is niet per se sprake van duidelijk te onderscheiden culturele gemeenschappen (zie: 3.2, 'Multiculturaliteit en verbondenheid').

Multiculturalisme – het streven naar een rechtsorde waarin culturen gelijkelijk getolereerd worden en waarin multiculturaliteit wordt bevorderd (zie: 3.2, 'Multiculturaliteit en verbondenheid').

II. VRIJHEID EN VERBONDENHEID

Het beantwoorden van de vraag, *hoe burgerschap individuen op legitieme wijze, door de tijd heen kan verbinden*, vereist dat we definiëren wat legitieme verbondenheid is en wat door de tijd heen ook legitiem kan blijven verbinden. Allereerst is het daarbij belangrijk om een ogenschijnlijke spanning tussen twee kernwaarden te onderzoeken: vrijheid en verbondenheid, die ruwweg corresponderen met het *liberté* en *fraternité* in de beroemde leus van de Franse Revolutie.²⁸

2.1 Minimale verbondenheid

Voor liberalen geldt individuele vrijheid als standaard kernwaarde. Voorop staat dat individuele vrijheid zo groot mogelijk moet zijn. Een veelgehoorde liberale stelregel is dat de vrijheid van één individu een maximale invulling moet krijgen binnen een systeem van gelijke vrijheden voor alle andere individuen.²⁹ De vrijheid van één individu wordt dus begrensd door de vrijheid van andere individuen. De bovengrens van individuele vrijheid ligt waar de vrijheid van andere individuen begint.

Het individu moet zoveel mogelijk zelf kunnen kiezen met wie hij sociale banden aangaat. Hij kan echter niet elk verband kiezen: hij kiest niet wie zijn ouders zijn en hij kiest ook niet op welke plek op de wereld, in welke reeds bestaande samenleving hij geboren wordt. Tocqueville liet desalniettemin wel zien dat zijn band met de samenleving de grondslag moet zijn van de individuele vrijheid. De samenleving, door middel van een overheid, beschermt immers zijn vrijheden.

De verbondenheid van het individu met anderen moet echter niet het karakter van een gevangenis krijgen; vrijheid moet niet teveel aan banden worden gelegd. Het feit dat de overheid zich in enige mate moet bemoeien met het maken van regels en wetten en de samenleving, moet het individu zo min mogelijk beperken in zijn vrijheid. Liberale theorie pleit voor een overheid die zo min mogelijk binnendringt in het privéleven van burgers. Daarom wordt er de voorkeur gegeven aan een minimale overheid, die waar noodzakelijk optreedt als terughoudende wetgever. Maar een zo klein mogelijke overheid betekent niet dat de overheid kan worden opgeheven. Overheidsmacht is voor liberalen sinds John Locke een middel om individuele vrijheid te beschermen.³⁰ Om dat middel optimaal toe te kunnen passen, moeten we op zoek gaan naar een evenwicht: een te grote overheid dringt te veel binnen in het privéleven van individuen. Een te kleine overheid kan mogelijk niet meer garanderen dat de vrijheden en rechten van iedere burger worden beschermd,

28 Zo vertaalt J. Harris wat de Duitse socioloog F. Tönnies *eine Verbindung* noemt als een *fraternity*. Volgens Harris correspondeert *fraternity* met 'gemeenschap'. Zie: F. Tönnies, *Community and Civil Society*, Cambridge, 2001, p. 17.

29 J. Rawls, *Een theorie van rechtvaardigheid*, Rotterdam, 2015.

30 D. Held, *Political Theory and the Modern State*, Stanford, 1989, p. 22.

waardoor *burgerschap-als-rechten* betekenis verliest.³¹ Klassiek-liberale theorie ziet over het algemeen het *ideaal* van een nachtwakersstaat als een evenwichtig middel om individuele vrijheid te garanderen. Zo'n staat beperkt zich tot het beschermen van burgers tegen geweld, diefstal, fraude en contractbreuk.³² De overheid kan daarmee niet altijd geheel neutraal zijn: ze verbiedt immers bepaalde zaken of dwingt af dat individuen rechtsgeldige contracten naleven.

De verhouding tussen burgers en overheid is een *verticale* relatie: het is een verhouding tussen individuen en de overheid. Vanuit de liberale theorie is het gewenst dat de overheid in die verhouding zo min mogelijk beperkingen oplegt aan de vrijheid van individuen. Er is in elke samenleving ook een *horizontale* verhouding tussen burgers.³³ Met Locke kunnen we stellen dat burgers bij de verticale verhouding louter en alleen een belang hebben: de verticale verhouding, mits correct vormgegeven, beschermt hun rechten en vrijheden. Bij de horizontale verhoudingen gaat het echter niet altijd alleen maar om belangen die burgers bij die verhouding hebben. Gemeenschappelijke belangen zijn niet voldoende voor het bestaan van horizontale verbondenheid, zo stelde de filosoof Ernest Renan.³⁴ Aan verbondenheid tussen individuen zit een gevoelskant die zijn oorsprong vindt in een 'wij'-gevoel, een gevoel van saamhorigheid of solidariteit. Die horizontale verhouding tussen burgers biedt een grondslag voor de verticale verhouding. Door elkaar te erkennen in elkaars rechten en de plicht te aanvaarden om anderen hun recht te doen laten gelden, scheppen burgers een bestaansgrond voor een overheid die de rechten van allen kan waarborgen. Dit werd al eens benadrukt in het rapport *Respect en burgerzin* uit 2003, een publicatie van VVD en TeldersStichting gezamenlijk, dat het belang van het horizontale verband aanstipte.³⁵ Recenter werd in het geschrift *Liberale verantwoordelijkheid* benadrukt dat de individuele vrijheid die de overheid dient te beschermen alleen kan bestaan wanneer ze 'zowel *gezamenlijk* gevestigd als *gezamenlijk* beschermd wordt'.³⁶ De term *gezamenlijk* duidt erop dat de verticale bescherming vanuit de overheid grondt in de wederzijdse erkenning en de wil om samen te leven van burgers.

31 Robert Nozick geeft het voorbeeld van een 'ultraminimale' staat waarvan burgers bescherming van de overheid kunnen kopen in plaats van dat zij belasting betalen. Burgers die geen bescherming van hun vrijheden en rechten kopen, worden ook niet beschermd door de staat. Liberalen zullen stellen dat deze ultraminimale staat niet op adequate wijze de vrijheden en rechten van *alle* burgers die lid zijn van het politieke verband kan beschermen. Zie: R. Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, New York, 1974, p. 26.

32 R. Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, p. 26.

33 Evenwel lopen verticale en horizontale verhoudingen vaak door elkaar. Vergelijk: M. Buber, *Society and the State. Pointing the Way: Collected Essays*, New York, 1957, p. 161.

34 E. Renan, *Wat is een natie? Vertaald, ingeleid en geduid door Coos Huijsen en Geerten Waling*, Amsterdam, 2013, p. 95.

35 P.J. van Zunderd, et al., *Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief*, Den Haag, 2003, pp. 36-37.

36 M. Wissenburg, 'De publieke verantwoordelijkheid van de burger', p. 78.

Net als dat we vanuit de liberale theorie kunnen stellen dat de overheid de vrijheid van individuen minimaal beperkt in de verticale verhouding, kunnen we vanuit die theorie ook stellen dat de horizontale verhouding zo moet worden vormgegeven dat ook verbondenheid tussen burgers hun vrijheid zo min mogelijk beperkt. Dus, net als dat liberalen een balans moeten vinden tussen wat een overheid mag doen om vrijheid te beschermen, moeten zij ook een balans vinden tussen vrijheid en verbondenheid, waarbij de grootst mogelijke vrijheid van burgers gegarandeerd moet zijn. Daarom werken we hier een perspectief uit op een minimaal noodzakelijke verbondenheid voor een duurzaam samenlevingsverband. Die *minimaal* noodzakelijke verbondenheid is wederom niet geheel neutraal: het minimum is de grens waar neutraliteit ophoudt.³⁷ Boven het minimum aan noodzakelijke verbondenheid, kiezen individuen zelf hoe en met wie ze zich willen verbinden.

2.2 Concrete en abstracte verbondenheid

Als we over verbondenheid nadenken in de verhouding van burgers tot elkaar, is een voor liberalen niet onbelangrijk onderscheid op zijn plaats: voor individuen is er enerzijds een gevoel van verbondenheid mogelijk met concrete, tastbare personen en anderzijds een gevoel van verbondenheid mogelijk met abstracte personen. Individuen die elkaar feitelijk kennen, zien, spreken en aan kunnen raken en zich op een bepaalde manier met elkaar verbonden voelen, noemen we ook wel familieleden, vrienden, kennissen of buren. Dit soort verbondenheid tussen concrete personen is vaak vatbaar voor individuele keuzes: hoewel geen enkel individu zijn ouders, broers of zussen kiest, speelt de keuze van individuen wel een grote rol bij het aangaan van verbintenissen met vrienden, kennissen en partners.

Abstracte verbondenheid is een ander soort verbondenheid. Abstracte verbondenheid wil zeggen dat het individu zich verbonden voelt met andere individuen die hij feitelijk nog nooit heeft ontmoet en misschien ook nooit zal ontmoeten. Deze vorm van verbondenheid wordt ook wel 'verbeelde' verbondenheid genoemd.³⁸ Verbeelde verbondenheid is in veel mindere mate vatbaar voor individuele keuzes. Het gevoel verbonden te zijn met Nederland hangt bijvoorbeeld sterk samen met het feit dat men in Nederland geboren is of woont of dat men over het Nederlanderschap beschikt.³⁹ Vaak beseffen Nederlanders die elkaar nog niet kenden, als zij elkaar bijvoorbeeld treffen in het buitenland, hoe typisch Nederlands zij kunnen zijn. Dat gevoel van Nederlander-zijn is een gevoel van verbonden zijn – zelfs al heeft men elkaar nog nooit ontmoet. Het is belangrijk te benadrukken dat de essentie van verbeelde verbondenheid – namelijk dat het individu zich inbeeldt dat hij

37 R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, pp. 272-273.

38 E. Renan, *Wat is een natie?*; B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londen, 2006, p. 6.

39 Al is het denkbaar dat een niet-Nederlander zich sterk verbonden voelt met Nederland zonder ooit in Nederland te zijn geweest of Nederlanders te kennen.

deel uitmaakt van een gemeenschap van mensen met ongeveer dezelfde kenmerken als hijzelf – niet louter gevat kan of zou moeten worden in etniciteit, taal of godsdienst. Verbeelde verbondenheid is een gevoel dat individuen hebben dat zij, hoewel ze elkaar niet kennen, bij elkaar horen op basis van hun omgangsgeschiedenis en dat concreet vorm krijgt als de wil van die individuen om ook in de toekomst hun verband te blijven vormen en vormgeven.⁴⁰ Renan noemt een gemeenschap van individuen die allen de wil hebben om een gemeenschap te blijven, dan ook wel een dagelijks plebisciet: elke dag weer spreekt ieder individu de wil uit om deel uit te blijven maken van de gemeenschap.

Individuen worden dus verbonden als zij, in de woorden van John Stuart Mill, *common sympathies* hebben die wortelen in historische gebeurtenissen.⁴¹ Dat geldt voor zowel concrete, vaak zelfgekozen verbintenissen maar vooral ook voor abstracte, ‘verbeelde’ verbondenheid: individuen die zich met elkaar verbonden voelen, hebben *common sympathies*: ze delen een missie, een visie of een passie. Ze deelden die reeds voordat ze met elkaar in contact kwamen – het gemeenschappelijke idee of project waar zij betrokken bij zijn vormt het startpunt voor hun verhouding. Het kan vorm krijgen als een gedeeld vijandbeeld of, verwijzend naar de vraag die hier centraal staat, een gedeeld idee van burger-zijn. Uit *common sympathies* ontstaat een basis voor beziëling – een soort zingeving of een bestaansreden – die leidt tot de wil om een gedeelde toekomst aan te gaan.⁴² Die toekomst staat overigens in zijn geheel niet vast. Er kunnen nieuwe verbindende ideeën ontstaan in een samenleving. In abstracte zin staat het karakter van de samenleving dus niet vast: dat kan zich altijd ontwikkelen tot iets anders. Een *democratische* samenleving institutionaliseert deze *onbepaaldheid* door middel van bijvoorbeeld verkiezingen en frequente machtswisselingen.⁴³ Al met al zijn er en ontstaan er gemeenschappelijke ideeën die *verbondenheid* verduurzamen.

2.3 Sociale cohesie

De vraag hoe verbondenheid tussen individuen in een samenleving ontstaat, is één van de kernvragen van de sociologie en staat ook wel bekend als het *cohesieprobleem*.⁴⁴ Sinds het bestaan van hun discipline onderzoeken sociologen hoe sociale cohesie feitelijk ontstaat en zich ontwikkelt. Hier gaan we niet zozeer in op het empirische vraagstuk, maar vooral op de vraag wat *legitieme* gronden zijn voor het bestaan van verbondenheid tussen individuen. We stelden reeds dat etniciteit, taal of godsdienst niet mogen worden gezien als voldoende bindmiddelen tussen individuen; we zien die factoren op zichzelf ook niet als legitieme factoren voor verbonden-

40 E. Renan, *Wat is een natie?*, p. 99.

41 J.S. Mill, *Considerations on Representative Government*, South Band, 1962, p. 307.

42 F. Halsema, *Macht en verbeelding*, Amsterdam, 2018, p. 23.

43 C. Lefort, *Wat is politiek?*, Amsterdam, 2016, p. 98.

44 W.C. Ultee, W.A. Arts, H.D. Flap, *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen, 2009, p. 104.

denheid. Waarom zouden burgers zich immers met elkaar verbonden moeten voelen omdat zij toevallig dezelfde moedertaal hebben of dezelfde etnische achtergrond hebben? 'Een taal nodigt uit tot eenwording, maar dwingt die niet af,' stelt Ernest Renan.⁴⁵ Dit idee vinden we ook in de politieke filosofie van John Stuart Mill, die stelt dat verbondenheid tussen mensen niet per se afhangt van taal of afkomst alleen. Er moet iets meer zijn, iets dat eerder de vorm heeft van een gedeeld gevoel dat wortelt in een gezamenlijk verleden dan van uiterlijke of demografische kenmerken.⁴⁶

Voor een definitie van sociale cohesie baseren we ons wel op de empirische sociologie. Het werk van Emile Durkheim over de hechtheid van samenlevingsverbanden biedt daarvoor een aanknopingspunt. Durkheim definieerde sociale cohesie als de mate waarin alle leden van een groep zich niet alleen persoonlijk bij elkaar betrokken voelen, maar zich ook verbonden voelen met het abstractere geheel dat zij vormen.⁴⁷ Een van de socioloog Paul Schnabel afkomstige definitie van sociale cohesie lijkt daarop. Hij beschrijft cohesie als de mate 'waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de maatschappij en als lid van de samenleving'.⁴⁸ Deze definitie is specifiek van toepassing op betrokkenheid van *burgers* bij het verband dat zij vormen. Het is tot slot belangrijk te vermelden dat sociale cohesie iets is dat zich in gradaties manifesteert.⁴⁹ Er kan geen, weinig of juist veel sociale cohesie tussen burgers zijn. Als er geen sociale cohesie is tussen mensen, dan zeggen sociologen dat er sprake is van *sociale anomie*.⁵⁰ We zijn hier op zoek naar een situatie van een voor een samenleving minimaal noodzakelijk cohesie. Het bestaan van maximale sociale cohesie hoeft op zich geen probleem te zijn als mensen in vrijheid tot zulke cohesie zijn gekomen. Zoals gesteld zien liberalen echter geen enkele rol voor de overheid in het bewerkstelligen van maximale cohesie. Er is wel een rol denkbaar in het bevorderen van minimaal noodzakelijke cohesie tussen individuen, in het belang van hun individuele vrijheid.

Psychologisch bezien is het voor doorsnee individuen belangrijk dat zij iets delen met andere individuen. De behoefte aan sociale banden met anderen is de meeste mensen eigen.⁵¹ Er wordt zelfs gesteld dat enige mate van verbondenheid met anderen voor de meeste individuen een noodzaak is, omdat als individuen geen

45 E. Renan, *Wat is een natie?*, p. 85.

46 J.S. Mill, *Considerations on Representative Government*, p. 307.

47 E. Durkheim, *The Division of Labour in Society*, Houndmills, 1984, p. 60.

48 P. Schnabel, 'Vergroting van de maatschappelijke cohesie door versterking van de sociale infrastructuur. Probleemverkenning en aanzet tot beleid', in R.P. Hortulanus, J.E.M. Machiels (red.), *In de marge. Het sociaal debat, deel 1*, Den Haag, 2000, pp. 21-34, p. 22.

49 J. De Hart et al, *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*, Den Haag, 2002, p. 4.

50 R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, New York, 1968.

51 H.M. Dupuis, P. van Schie, *Liberale spiegel. Reflecties op zestien veelgehoorde vooroordelen over het liberalisme en de VVD*, Den Haag, 2013, p. 13.

zinvol contact met anderen kunnen hebben, een ‘groot deel van hun psychologische leven niet soepel kan verlopen’.⁵² Belangrijk is bovendien dat de verbondenheid met dezelfde anderen in zekere mate continu is – duurzame verbondenheid tussen individuen speelt een belangrijke rol in hun welbevinden.⁵³

Een individu dat zich door de tijd heen verbonden voelt met anderen en met zijn omgeving, voelt zich dan ook op zijn gemak. Hij voelt zich thuis. Dat de meeste individuen behoefte hebben aan iets dat zij delen met andere individuen, wil overigens niet zeggen dat zij op zoek zijn naar precies eenzelfde individu als zichzelf zijn. Integendeel. Eén van de kenmerken van het zijn van een mens is uniciteit. Elk mens is uniek. Uniciteit wil hier zeggen dat geen mens ooit hetzelfde kan zijn als iedere andere mens die ooit heeft geleefd, leeft, of zal leven.⁵⁴ De frase ‘verschillende mensen’ is dan ook een pleonasme. Mensen verschillen per definitie van elkaar. Dat betekent ook dat elk individu altijd iets nieuws *kan* betekenen voor een verband van individuen; ieder individu is immers überhaupt iemand die nog niet heeft bestaan en ook nooit meer zal bestaan. Verbondenheid tussen individuen betekent dus ook in zijn geheel niet dat zij *gelijk* zijn – het duidt alleen een ‘gemeenschappelijk thuis’ aan. Filosoof Hannah Arendt heeft verbondenheid ook wel vergeleken met een tafel: individuen zitten aan die tafel, maar tegelijkertijd staat de tafel tussen hen in. Als de tafel door een magische truc plots zou verdwijnen, zou niets de individuen nog van elkaar scheiden – maar ze zouden ook niets tastbaars meer met elkaar gemeen hebben.⁵⁵ Ze hebben dan geen gemeenschappelijk thuis en er is geen basis voor een ‘wij’-gevoel. Het gevoel iets te delen met andere individuen is er zo één van ergens thuis zijn en iets geheel nieuws voor de verbonden ander te kunnen zijn.⁵⁶

2.4 Vervreemding

Het tegenovergestelde van het gevoel van verbondenheid – je *niet* thuis, *niet* verbonden of *niet* gehecht voelen – is het gevoel vreemd te zijn. Het proces van je niet langer verbonden voelen, noemen we dan ook wel *vervreemding*.⁵⁷ Er wordt vaak gesuggereerd dat gedeeld burgerschap hét antwoord is op allerlei hedendaagse processen die individuen van elkaar en dus van hun samenlevingsverband vervreemden. Bij die processen gaat het om ontwikkelingen die een voor individuen oude (en misschien vertrouwde) situatie afbreken en een vooralsnog vreemde, nieuwe situatie

52 E. Durkheim, *The Division of Labour in Society*, p. 60.

53 F. Sani, M. Bowe, M. Herrera, ‘Perceived collective identity and social well-being: Exploring the connections’, *European Journal of Social Psychology*, 2008, vol. 38, pp. 365-374.

54 Hannah Arendt noemt dit pluraliteit. H. Arendt, *The Human Condition*, Chicago, 1998, p. 8.

55 Ibidem, pp. 52-53.

56 H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, p. 297.

57 Anouk Smeekes en Laura Mulder spreken in een WRR-studie van vervreemding of ontgoocheling. Zie: A. Smeekes, L. Mulder, *Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders*, Den Haag, 2016, p. 11.

creëren waarin individuen zich niet meer thuis voelen – zichzelf niet meer in elkaar of in de omgeving kennen – en waarin individuen ook minder goed kunnen voorstellen hoe anderen zich gedragen of hoe de omgeving op hen reageert.⁵⁸ Voorbeelden van processen die het risico op vervreemding kunnen vergroten zijn ontzuiling, secularisatie, segregatie, massa-immigratie, technologisering en globalisering.⁵⁹

Ontzuiling en secularisatie kunnen bijvoorbeeld leiden tot een situatie waarin het individu helemaal zelf zijn eigen plaats in de wereld moet bepalen en zelf betekenis moet geven aan zijn leven, terwijl hij in de oude situatie zijn identiteit en betekenisgeving gemakkelijk kon afleiden uit de identiteit van de zuil of uit het geloof. Voor liberalen zijn dit niet per se onaantrekkelijke voltrekkingen. Beide processen beschrijven immers een overgang van een gesloten samenleving waarin de betekenis van leven van het individu grotendeels wordt ingevuld door het verband naar een open samenleving waarin het leven van het individu aan zijn persoonlijke beslissingen en zingeving wordt gelaten.⁶⁰ Desondanks kunnen er keerzijdes zijn voor wie alles zelf uit moeten zoeken en volledig op zichzelf is aangewezen. Wie vrij maar met niemand anders verbonden is, kan een gevoel van eenzaamheid bekruipen, of het gevoel alles alleen te moeten doen.⁶¹ Wie niet langer een vaststaande identiteit heeft of met zekerheid betekenissen kan toekennen, kan een definitief gevoel van richtingloosheid bekruipen; het gevoel in een gat te vallen.⁶² Karl Popper, die het begrip van de open samenleving populariseerde, geeft dan ook toe dat zo'n samenleving 'het karakter van een concrete of reële groep mensen grotendeels [kan] kwijtraken. [...] We zouden ons een samenleving kunnen voorstellen waarin mensen vrijwel nooit oog in oog met elkaar komen te staan – waarin alles wordt afgehandeld door geïsoleerde individuen die per getypte brief of per telegram communiceren, en die zich verplaatsen in gesloten motorvoertuigen'. Popper stelt dat zo'n volledig abstracte samenleving niet tegemoet komt aan de sociale behoeften die mensen altijd zullen hebben. Zijn oplossing is dan ook dat individuen in een open samenleving zelf relaties met anderen aangaan.⁶³

Processen als segregatie en massa-immigratie veranderen oude, 'vertrouwde' situaties op meer tastbare wijze: bij segregatie scheidt een hele groep zich af terwijl er bij massa-immigratie een hele groep bij komt. Massa-immigratie vergroot bovendien de kans op segregatie: Leidse rechtswetenschappers waarschuwen dat als gevolg van de komst van grote groepen migranten naar het Westen parallelle

58 R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1968.

59 J. van Remundt en M. Boon, *Inleiding identiteit en burgerschap*, Amsterdam, 2018; J.G. De Hoop Scheffer et al, *De wil van het volk?*; H. van Gunsteren, 'Burgerschap in Nederland 1992-2008: voortschrijdend inzicht?' in *Beleid en Maatschappij*, vol. 36, nr. 1, pp. 40-48.

60 K.R. Popper, *De open samenleving en haar vijanden*, Rotterdam, 2007, p. 205.

61 E. Fromm, *De angst voor vrijheid*, Utrecht, 2016, pp. 61-62.

62 F. Nietzsche, *De Vrolijke Wetenschap*, Amsterdam, 1976, p. 125.

63 K.R. Popper, *De open samenleving en haar vijanden*, p. 206-207.

gemeenschappen kunnen ontstaan die zich niets aantrekken van het algehele open en democratische karakter van Westerse samenlevingen.⁶⁴ Processen als segregatie en massa-immigratie kunnen zo het gevoel van verbondenheid tussen individuen ernstig belemmeren. Dit blijkt bijvoorbeeld herhaaldelijk uit onderzoek van het SCP dat laat zien dat een aanzienlijk deel van de Nederlanders soms het gevoel heeft niet meer in eigen land te zijn. In hun omgeving treffen zij naar hun idee veel allochtonen en bekruipt hen het gevoel dat de Nederlandse cultuur en identiteit verloren gaan door de komst van nieuwkomers.⁶⁵ Ook gaf rond de zestig procent van de ondervraagden in een onderzoek van de WRR aan het gevoel te ervaren dat men zeggenschap verloor over de eigen buurt, leefomgeving of samenleving ten opzichte van nieuwkomers.⁶⁶ Dat is een voorlopige indicatie dat de Belgische filosoof Wim van Rooy gelijk had toen hij schreef dat ‘de wrevel tegenover de multiculturele samenleving [ontstaat] vanuit een denken en handelen dat een reëel ervaren gevoel weergeeft, namelijk dat iets dierbaars is ontnomen’.⁶⁷

Technologisering en globalisering geven individuen schijnbaar ongekende nieuwe mogelijkheden om zelf vorm te geven aan hun leven en identiteit. Nieuwe vrijheden reiken van toegang tot een wereld aan informatie op bijvoorbeeld het internet tot meer vrije tijd of comfort. Globalisering *mainstreamt* bovendien bepaalde samenlevings- of cultuurkenmerken en verheft die tot mondiaal bekende en soms gedeelde gebruiken, normen of waarden. Daarbij gaat het niet alleen om de prediking van mensenrechten als internationale normen, maar ook om mondiale bekendheid van bedrijven zoals McDonald’s, Apple of Ikea. Voortschrijdende technologisering en globalisering kunnen desalniettemin in toenemende mate leiden tot vervreemding bij mensen die zich thuis voelen bij voor hen vertrouwde manieren van leven, communiceren en werken. Een gesprek op straat wordt een gesprek aan de telefoon of mogelijk nog onpersoonlijker, een gesprek via *whatsapp*. Een dagje door de winkelstraat struinen wordt een bestelling via internet doen. We kunnen skypen met mensen overal ter wereld, maar dat weegt niet op tegen het schudden van een echte hand, het geven van een knuffel of het fysiek klinken van glazen. Technologisering en globalisering kunnen ertoe leiden dat concrete verbondenheid tussen mensen meer en meer kenmerken krijgt van abstracte verbondenheid, zoals de afwezigheid van fysieke ontmoeting. Deze processen vergroten weliswaar de *interdependentie* tussen mensen: mensen worden afhankelijker van elkaars handelen. In een *global village* zijn de communicatie- en informatiekanalen tussen mensen makkelijk aan te wenden. In de zin van telecommunicatie zijn mensen *feitelijk* meer

64 A. Ellian et al., *De open samenleving en haar gesloten gemeenschappen*, p. 23.

65 SCP, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2015, 3e kwartaal*, Den Haag, 2015; SCP, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2014, 4e kwartaal*, Den Haag, 2014; SCP, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2009, 4e kwartaal*, Den Haag, 2009.

66 A. Smeeke, L. Mulder, *Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders*, p. 18.

67 W. van Rooy, *De malaise van de multiculturaliteit*, Leuven, 2009, p. 19.

met elkaar verbonden dan ooit. Voor *emotionele* verbondenheid is echter meer nodig dan een hypersnelle WiFi-verbinding.

Dat al deze ontwikkelingen direct of indirect een fnuikende uitwerking kunnen hebben voor sociale cohesie, is nauwelijks een nieuw inzicht. Het is overigens ook niet altijd bezwaarlijk: de oorsprong van deze processen ligt vaak weer in individuele keuzes. Bovendien kan een verband tussen individuen blijven bestaan onder omstandigheden van zwakke sociale cohesie.⁶⁸ Toch is een vaak geopperde gedachte dat een individu dat steeds vrijer en onafhankelijker wordt, ook steeds losser raakt van banden die hem veiligheid en vertrouwde zekerheid bieden en zo steeds meer op zichzelf wordt teruggeworpen. Voor dat individu kan een grenzeloze wereld met ongekend veel individuele vrijheid en een extreem fluïde identiteit juist erg bedreigend zijn: het zet de vaste plaats van het individu in de wereld immers op losse schroeven, hij moet zelf richting en betekenis geven. Dit is een veel gehoorde communitaristische kritiek op het liberalisme: de vrijheid die het liberalisme voorstaat leidt volgens communitaristen tot individuele onthechting en eenzaamheid. Francis Fukuyama bijvoorbeeld stelt dat vrijheid van samenlevingen mensen vereenzaamt en van elkaar af doet scheiden.⁶⁹ Het gevolg van deze wanverhouding tussen vrijheid van de samenleving enerzijds en verbondenheid met de samenleving anderzijds kan daarom, bij *te veel* vrijheid leiden tot vervreemding, vereenzaming en verlies van de betekenis van vrijheid voor het individu. Bij *te veel* verbondenheid leidt die juist tot sociale druk of een cultuur van conformisme, het gevangen zijn in een sociaal verband.⁷⁰

De communitaristische kritiek op het liberalisme is niet terecht. Liberalen zien de noodzaak van een zekere sociale cohesie. Liberalen koppelen vrijheid niet voor niets aan morele verantwoordelijkheid. Een ongebreidelde vrijheid van het niveau 'alles mag en kan', die hoort bij volledige afwezigheid van verbondenheid met anderen of de omgeving, past niet bij verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid veronderstelt namelijk dat men bij het gebruiken van de eigen vrijheid zichzelf, anderen, de samenleving of zelfs de natuur of het milieu als richtsnoer voor het handelen neemt.⁷¹ Er is een minimum aan verbondenheid met anderen en de leefomgeving nodig om ervoor te zorgen dat vrijheid niet verwordt tot zijn ongebreidelde variant. Een voorbeeld van wat sommigen zien als 'roekeloos liberalisme', maar wat misschien beter getypeerd kan worden als het begin van anarchisme, is het imago van Amsterdam als 'de stad waar alles kan'.⁷² Voormalig interim-burgemeester Jozias van Aartsen van Amsterdam heeft gesteld dat de stad de grens van vrijheid-blijheid ver voorbij is en inwoners van de stad herkennen zich niet altijd meer in de resulte-

68 A.O. Hirschman, *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Harvard, 1970, p. 1.

69 F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York, 1992, pp. 324-327.

70 H.M. Dupuis, P. van Schie, *Liberale spiegel*, p. 13.

71 H.M. Dupuis, *Over moraal*, p. 94.

72 M. Couzy, R. Koops, 'Amsterdam, kijk eerlijk naar jezelf', *Het Parool*, 1 september 2018.

rende sfeer van wetteloosheid en massatoerisme. Onderzoekers van de Universiteit van Amsterdam stelden in 2017 dan ook vast dat Amsterdammers hun gevoel van thuis verliezen. Velen van hen denken erover na de stad te verlaten.⁷³ Te veel vrijheid van anderen kan dus ook resulteren in ‘een panische vlucht voor vrijheid’.⁷⁴ Dat kan zich enerzijds fysiek uiten in een verhuizing naar een andere plaats, anderzijds als een verlangen naar autoritair gezag of striktere regels, normen en handhaving. Uit de geschiedenis is gebleken waarin die tweede vorm van ‘vluchten’ soms kan ontaarden: in een antidemocratische, niet rechtsstatelijke, anti-individualistische samenleving. Vervreemdingsprocessen kunnen concreet resulteren in de erosie van de democratische rechtsstaat.⁷⁵

2.5 Duurzame verbondenheid

Mensen die zich thuis en op hun gemak voelen, willen over het algemeen dat dat zo blijft. Een belangrijk element van verbondenheid tussen individuen is dat zij die verbondenheid graag verduurzamen. Individuen voelen zich immers prettig bij het gevoel ergens thuis te horen en verbonden te zijn. Verbondenheid leidt zo bij individuen tot ‘de wil tot handhaving en verweer van wat eigen en dierbaar is’.⁷⁶ Als individuen zich zodanig verbonden met elkaar voelen dat zij duurzaam verbonden willen blijven, dan zouden we kunnen zeggen dat er sprake is van het ‘bezielende verband’ waar Bolkestein over sprak. In zo’n verband vinden individuen het belangrijk dat bepaalde normen en waarden in acht worden genomen, dat die voor worden geleefd en dat toekomstige generaties die normen en waarden oppakken.

Ook het omgekeerde is waar. Als individuen zich vreemd en niet op hun gemak voelen bij andere individuen, dan zullen ze contact met hen willen vermijden; zij willen zich dan liever niet verbinden met die andere individuen. Als zij zich niet thuis voelen in hun omgeving – als ze zich niet prettig voelen aan de tafel waaraan ze zitten – dan zullen ze willen verhuizen naar een plek waar zij zich wel thuis voelen. Er is in deze gevallen eerder sprake van een wil om hun banden met andere individuen op te heffen of die te negeren, een strategie van individueel gedrag die door economen en politicologen wel eens wordt aangeduid met de Engelse term *exit*.⁷⁷

Voor liberalen is het essentieel dat vrijheid duurzaam is. Vrijheid is niet alleen belangrijk voor ons, maar ook voor komende generaties. Daarbij vinden we het in

73 M. Couzy, ‘Centrumbewoner raakt vervreemd van eigen buurt’, *Het Parool*, 31 mei 2017.

74 E. Fromm, *De angst voor vrijheid*, p. 43.

75 K.R. Popper, *De open samenleving en haar vijanden*, p. 101; De Hoop Scheffer et al, *De wil van het volk?*

76 J. Huizinga, *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw*. Haarlem, 1940, p. 9

77 Er is veel literatuur aan exit-strategieën gewijd. De exit-strategie heeft een paradigmatische status gekregen in berichtgeving over Europese lidstaten die uit de Unie willen stappen. Vergelijk voor de achterliggende theorie: A.O. Hirschman, *Exit, Voice, and Loyalty*.

het bijzonder belangrijk dat onze eigen nakomelingen ook dezelfde vrijheid genieten als wij. Dit is een belangrijke eis. Het zou misschien mooi zijn als een groep mensen die geen enkele band met ons heeft onze traditie van vrijheid elders op de wereld voortzet – maar dat is niet primair wat we willen: we willen specifiek dat onze nakomelingen die vrijheidstraditie voorzetten.⁷⁸ Juist in de verduurzamende functie van verbondenheid ligt nut voor het in stand houden van vrijheid. Voor liberalen is vrijheid juist datgene wat voor individuen ‘eigen en dierbaar’ moet zijn. Vrijheid is daarom datgene dat moet worden verduurzaamd. De verhouding tussen verbondenheid en vrijheid moet daarom zo zijn dat verbondenheid ertoe leidt dat individuen hun vrijheid willen handhaven en willen verdedigen tegenover bedreigingen van buitenaf.

De vraag *hoe gedeeld burgerschap individuen op legitieme en duurzame wijze bijeen kan houden* is dan eigenlijk de vraag welk minimum van verbondenheid tussen vrije burgers legitiem is (omdat die verbondenheid in dienst staat van hun vrijheid) en duurzaam is (door de tijd heen in dienst zal blijven staan van hun vrijheid). Een overheid kan niet actief verbondenheid tussen individuen afdwingen. Een overheid kan bovendien niet tegenstellingen en conflicten, verwarring en onzekerheid in een samenleving wegnemen. De overheid mag legitieme en duurzame verbondenheid wel vormgeven aan de hand van het formuleren van een set regels die bij die verbondenheid past. Daarmee bewijst die overheid immers een dienst aan de individuele vrijheid.

In het volgende hoofdstuk onderzoeken we het multiculturalisme als het huidige kader waarbinnen verbondenheid tussen Nederlands zou moeten ontstaan. Binnen dat multiculturele kader gelden, zoals de hoofdredacteur van *Elsevier* Hendrik Jan Schoo dat heeft genoemd, specifieke *spelregels* waaraan burgers zich behoren te houden.⁷⁹ Als burgerschap iets is dat individuen op een *andere* manier verbindt dan de multiculturele samenleving, dan gelden binnen het kader van een samenleving gebaseerd op gedeeld burgerschap, ook *andere* spelregels. Als we zodoende een burgerschapsbegrip kunnen formuleren waaruit volgt dat gedeeld burgerschap burgers op minimale *wijze* kan verbinden (opdat vrijheid niet losraakt van verantwoordelijkheid en daarmee een van anderen vervreemdend karakter kan krijgen) dan kunnen we minimale regels formuleren waaraan een *vrije burger* zich moet conformeren als hij andere vrije burgers bejegt. We kunnen al die minimale regels vatten onder de noemer van basisgrammatica van burgerschap.⁸⁰ Die basisgrammatica van burgerschap contrasteert met de basisgrammatica van multiculturaliteit. Het zijn

78 K.A. Appiah, ‘Identity, Authenticity, Survival: Multicultural Societies and Social Reproduction’, in: A. Gutmann (red.), *Multiculturalism. Examining the politics of recognition*, Princeton, 1994, pp. 149-164, p. 157.

79 H.J. Schoo, *De verwarde natie. Dwarse notities over immigratie*, Amsterdam, 2000, p. 125.

80 A. Ellian, ‘Leve de monoculturele rechtsstaat’.

spelregels voor individuen die onderdeel uitmaken van een samenlevingsverband dat bijeen blijft op basis van gedeeld burgerschap.

Bij het formuleren van die basisgrammatica ligt binnen de liberale theorie een ogenschijnlijke spanning. Liberalen vinden het enerzijds belangrijk dat burgers zelf kiezen met wie zij een band op willen bouwen, bij welke vereniging zij zich aansluiten en met wie ze zich, aldus, concreet verbonden willen voelen. Dit ideaal hoort bij een open samenleving – een democratische rechtsstaat die zich zonder sturing van bovenaf vernieuwt en verbetert en waarin burgers zelf beslissingen nemen. In zo'n open samenleving staan *spontane processen* centraal: burgers kiezen zelf met welke andere burgers zij concrete banden aan willen gaan en onderhouden zelf vriendschappelijke relaties. De meeste individuen hebben immers behoefte aan zinvol contact met andere individuen.

Burgers vinden het anderzijds belangrijk, zoals Tocqueville dat beschreef, dat zij in vrijheid met anderen gezamenlijk vorm kunnen geven aan de publieke ruimte. Concrete verbondenheid ontstaat tegen de achtergrond van de ervaringen die individuen opdoen in een gemeenschappelijk gedeelde wereld.⁸¹ Die gemeenschappelijk gedeelde wereld is het abstractere verband waar individuen deel van uit maken. Liberalen zien in dat enige mate van abstracte verbondenheid belangrijk is om het verband als geheel te doen voortduren.⁸² Het ontstaan en verduurzamen van abstracte verbondenheid verloopt echter *niet* altijd spontaan. Het zou mooi zijn als burgers uit vrije beweging enthousiast raken voor hun onderlinge abstracte verband, maar ten behoeve van de bescherming die het samenlevingsverband biedt voor individuele vrijheid, mag de overheid richting geven aan abstracte verbondenheid.

81 H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, p. 477.

82 Vergelijk P. van Zunderd et al, *Respect en burgerzin*, p. 55.

III. VAN MULTICULTURALISME NAAR BURGERSCHAP

Verbondenheid in de Nederlandse samenleving is door de tijd heen op verschillende manieren tot stand gekomen. De onafhankelijke Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ontstond op 26 juli 1581, bij het ondertekenen van het Plakkaat van Verlatinghe. Eén van de factoren die Nederlanders een gevoel van verbondenheid gaven was de politiek van de Spaanse overheerser: die vormde een bedreiging voor bepaalde verworven vrijheden. We kunnen stellen dat de onafhankelijkheidsstrijd al vroeg nationale sentimenten losmaakte in Nederland en dat er sprake was van een soort ‘nationalisme’.⁸³ Dat begrip wordt onterecht vaak ‘in de foute hoek geschilderd. Het wordt dan verbonden aan xenofobie en superioriteitsdenken,’ schrijft Patrick van Schie.⁸⁴ Hier verzetten we ons tegen die definitie. Nationalisme is niets anders dan het *politiek principe volgens welke het politieke en het nationale verband samen moeten vallen*.⁸⁵ Wat het nationale verband is, laat zich niet zo gemakkelijk definiëren in termen van een superieure groep mensen of, bijvoorbeeld, een groep mensen met dezelfde etniciteit. Liever wijzen we op de klassieke definitie van een nationaal verband van John Stuart Mill, waarin het nationaal verband geldt als een groep individuen die zich verenigen op basis van *common sympathies*.⁸⁶ Het begrip wortelt weliswaar in de negentiende eeuw,⁸⁷ toch stellen we dat het nationalistische principe en de gevoelens van verbondenheid die daar aan voorafgaan al eerder in de geschiedenis aanwezig zijn.⁸⁸

Het begrip beschrijft, hoe dan ook, een vorm van gepassioneerde, abstracte verbondenheid bij de natiestaat. Het nationale sentiment dat de Nederlanders in 1581 verbond, was bovendien geheel niet in strijd met de zucht naar vrijheid: de nationale verbondenheid in het Nederland van de zestiende eeuw werd later juist

---

83 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Haarlem, 1990, pp. 86-87. J. Huizinga, *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw*.

84 P. van Schie, ‘Er is niets mis met nationalisme, het is een teken dat er burgers zijn die onze democratie willen redden’, *Trouw*, 3 september 2018, URL: <https://www.trouw.nl/opinie/er-is-niets-mis-met-nationalisme-het-is-een-teken-dat-er-burgers-zijn-die-onze-democratie-willen-redden~a0a6a2e5/>, geraadpleegd op 19 september 2018.

85 Wat het nationale verband is, wordt onderzocht in het volgende hoofdstuk. Hier volstaat te zeggen dat deze definitie van het nationalisme in eerste instantie niets te maken heeft met etniciteit. E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1993, p. 1.

86 J.S. Mill, *Considerations on Representative Government*, p. 307.

87 M. Wissenburg, *Political Pluralism and the State: Beyond sovereignty*, London, 2009, p. 135; J. Huizinga, *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw*.

88 Ibidem; B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londen, 2006, p. 5.

bejubeld omdat het de vrijheid ten goede kwam.⁸⁹

3.1 Verzuiling

Naast nationalisme treffen we in de geschiedenis andere stijlen van verbondenheid in de Nederlandse samenleving. Gedurende de twintigste eeuw was Nederland bijvoorbeeld een sterk verzuilde samenleving. Individuen die bij dezelfde zogeheten zuil hoorden, waren sterk met elkaar verbonden: zij ontleenden een groot deel van hun identiteit aan de zuil. Van saamhorigheid met individuen buiten hun zuil was echter in veel gevallen nauwelijks sprake. Zuilelites beslechtten politieke strijd door op zoek te gaan naar consensus. Dit wordt ook wel pacificatiepolitiek genoemd.⁹⁰ Ondanks dat er tussen individuen uit verschillende zuilen weinig betrokkenheid bestond, ging er uit het idee van de verzuiling wel een gemeenschappelijk gedeelde geschiedenis uit – van katholieken, protestanten en ongelovigen die hetzelfde stukje grond deelden, een algemeen aanvaarde Grondwet en de pacificatie die kon plaatsvinden in één en dezelfde taal.⁹¹ Dit waren belangrijke elementen van de verzuiling waardoor zuilelites überhaupt wilden pacificeren. De zuilen waren pilaren die hetzelfde dak droegen: de Nederlandse samenleving.⁹²

Tegelijkertijd was de sociale druk die uitging van de zuilidentiteiten soms schadelijk voor de vrijheid van het individu en kan verzuiling worden gezien als een vergaande vorm van segregatie. Een Nederlands spreekwoord dat passend was voor de verzuiling luidt bijvoorbeeld: ‘waar twee geloven slapen op één kussen, daar slaapt de duivel tussen’. Hoewel het voorkwam, voelde men zich niet altijd vrij om buiten de eigen zuil te trouwen. De zuilen waren gesloten gemeenschappen: groepen van individuen die tot stand zijn gekomen rond taboes en (soms strenge) religieuze overtuigingen omtrent de omringende werkelijkheid en de geschiedenis. De zuilen hadden een zingevende functie.⁹³ Tegelijkertijd deelden ze een gemeenschappelijke geschiedenis en taal en raakten ze niet aan de fundamentele beginselen van de Nederlandse Grondwet. Sterker nog: Thorbecke’s Grondwet van 1848 faciliteerde de opleving van burgerlijke organisatie binnen de zuilen. In die Grondwet werd immers voor het eerst het recht van vereniging en vergadering opgenomen.⁹⁴

89 C. Huijsen, G. Waling, *De geboortepapieren van Nederland. De Unie van Utrecht, de apologie van Willem van Oranje en het Plakkaat van Verlating in hedendaags Nederlands*, Amsterdam, 2014.

90 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*.

91 P. Scheffer, *Het land van aankomst*, p. 171.

92 P. Van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe*, Amsterdam, 2011, p. 9.

93 A. Ellian et al., *De open samenleving en haar gesloten gemeenschappen*, pp. 21-22.

94 Van 1810 tot 1848 werd het verenigingsrecht beheerst door de Napoleontische Code Pénal. Daarin was een toestemmingsvereiste opgenomen voor het oprichten van verenigingen van meer dan twintig personen. Zie: G. Leenknecht, ‘Commentaar op artikel 8 van de Grondwet’, in: E.M.H. Hirsch Ballin, G. Leenknecht (red.), *Artikelsgevoegs commentaar op de Grondwet*, webeditie, 2018, URL: www.Nederlandrechtsstaat.nl, geraadpleegd op 19 september 2018.

De verzuiling heeft in die zin wel altijd alleen betrekking gehad op minderheden die desalniettemin een gedeeld Nederlands nationaal bewustzijn hadden: Nederlandse protestanten, Nederlandse katholieken, Nederlandse socialisten, Nederlandse liberalen.⁹⁵

3.2 Multiculturaliteit en verbondenheid

Na de jaren zestig van de twintigste eeuw voltrok zich een proces van ontzuiling in Nederland. In die tijd vond, in de woorden van Femke Halsema, 'de behoudende en verzuilde standenmaatschappij zichzelf opnieuw uit, als een hoopvol verbond van vrijgevochten individuen en sociale bewegingen'.⁹⁶ Niet alleen links van het midden werd het einde van de verzuiling verwelkomd. Ook voor veel liberalen was de ontzuiling en daarmee de afbrokkeling van het stelsel van gesloten gemeenschappen een welkome ontwikkeling. Het betekende het einde van de VVD als partij van 'zindelijke burgerheren'.⁹⁷

Het ontzuilingsproces stond niet per se in oorzakelijk verband met, maar liep wel parallel aan, de arbeidsmigratie in de jaren zestig en zeventig. In het debat over de integratie van niet-westerse migranten werd er een verschil gemaakt tussen *structurele* integratie (integratie in gebieden als de arbeidsmarkt, huisvesting, onderwijs) en *culturele* integratie (in hoeverre men integreert in de Nederlandse cultuur, sluit men zich aan bij Nederlandse normen, waarden en levenswijze). Het recept van de verzuiling werd wel geopperd als een manier om de nieuwkomers te integreren. Juist door eigen zuilen te vormen zouden nieuwe groepen de mogelijkheid hebben om hun plaats in Nederland te vinden, dachten deelnemers aan het integratiedebat van destijds, waaronder ook premier Ruud Lubbers.⁹⁸ De beleidsmakers van toen waren dan ook van mening dat bij nieuwkomers wel structurele integratie plaats moest vinden, maar dat culturele integratie voor hen niet noodzakelijk was. Nieuwkomers mochten hun culturele identiteit behouden. Op deze manier voerden de beleidsmakers een ideologisch multiculturalistisch beleid ten aanzien van de feitelijk multiculturele samenleving. Daar lag dan ook *wel* de veronderstelling aan ten grondslag dat arbeidsmigranten op een gegeven moment zouden terugkeren.⁹⁹ Veel gastarbeiders zijn echter in Nederland gebleven en hebben gezinnen gesticht.

Het ontstaan van multiculturaliteit in Nederland is niet uniek: in dezelfde periode beginnen landen als Australië, Canada en Duitsland zichzelf als multicultureel

95 B. Tromp, *Hoe de wereld in elkaar zit. 25 jaar maatschappij, politiek en cultuur*, Amsterdam, 2004, p. 112.

96 F. Halsema, *Macht en Verbeelding*, p. 14.

97 M. Verheijen, *Harm van Riel. Een rechtse provo*, Amsterdam, 2016, p. 130.

98 P. Van Dam, *Staat van verzuiling*, p. 114; B. Tromp, *Hoe de wereld in elkaar zit*, p. 112.

99 C.W. Maris van Sandelingenambacht, 'Sociale cohesie en rechtvaardigheid in een multiculturele rechtsorde', *Annalen van het Thijmgenootschap*, 2004, vol. 92, nr. 1, pp. 68-98, p. 69.

te zien. In Groot-Brittannië en Frankrijk is er echter een afkeer tegen het begrip multiculturaliteit. De Britten en Fransen associëren het begrip één op één met de ideologie van het multiculturalisme.¹⁰⁰ Er moet echter, zoals hier gedaan, altijd een wezenlijk onderscheid worden gemaakt tussen de multiculturele samenleving als een feitelijke omstandigheid en het multiculturalisme als filosofie of ideologie.

Een multiculturele samenleving is, simplistisch gesteld, een samenleving waarin twee of meer duidelijk te onderscheiden culturele *gemeenschappen* samenleven. In een multiculturele samenleving ligt de nadruk dus op communale diversiteit¹⁰¹: binnen een multiculturele samenleving is er sprake van naast elkaar bestaande parallelle gemeenschappen. Daarmee is een multiculturele samenleving niet helemaal hetzelfde als een pluriforme samenleving. In een pluriforme samenleving bestaat er weliswaar diversiteit van cultuur, religie, denkwijze of leefstijl, maar is er niet noodzakelijk sprake van duidelijk te onderscheiden gemeenschappen op basis van die kenmerken.

Er zijn grofweg twee manieren waarop politici en beleidsmakers kunnen reageren op multiculturaliteit: zij kunnen multiculturaliteit verwelkomen, deze incorporeren in hun wezensbegrip van hun samenleving en alle verschillende culturele gemeenschappen respecteren en hun gang laten gaan. Dit is een strategie van cultureel en moreel laissez-faire die accepteert dat burgers niet zozeer zijn ingebed in de nationale samenleving, maar eerder in hun culturele gemeenschap.¹⁰² Het alternatief is dat zij proberen te bewerkstelligen dat verschillende culturele gemeenschappen deels of geheel opgaan in een homogene cultuur. De eerste strategie past bij de ideologie van het multiculturalisme. De tweede strategie wordt nog wel eens monoculturalisme genoemd.¹⁰³ Een strategie van monoculturalisme is niet per se gericht op het opheffen van de multiculturele samenleving. Het onderscheid tussen multiculturaliteit als een descriptief begrip en multiculturalisme als een normatieve positie is essentieel: dat Nederland een multiculturele samenleving is, kan niet redelijkerwijs worden betwist. Dat het multiculturalisme de beste reactie is op multiculturaliteit, kan wel worden betwist.

Tot lang gold het multiculturalisme als ideologie als vanzelfsprekend en voor veel politici was multiculturaliteit een 'hoerawoord'.¹⁰⁴ Heden ten dage begint men hier anders over te denken. Het multiculturalisme biedt te weinig bronnen van saamhorigheid voor het in stand houden van een vreedzame en vrije multiculturele samenleving.¹⁰⁵ Het multiculturalisme kan, vanuit de omarming van multiculturaliteit, geen *common sympathies* tussen mensen bevorderen en op die wijze verbondenheid teweeg brengen. Het bezielt niet en zo is het ook symbool komen

100 B. Parekh, *Rethinking Multiculturalism*, pp. 5-7.

101 Ibidem, p. 4.

102 T. Wolff, *Multiculturalisme en neutraliteit*, Amsterdam, 2006, p. 26.

103 B. Parekh, *Rethinking Multiculturalism*, p. 6.

104 P. Cliteur, *Moderne papoea's*, p. 15.

105 Ibidem, p. 9; P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', NRC, 29 januari 2000.

te staan voor het mislukte Nederlandse integratiebeleid. Daar zijn concrete voorbeelden van in de Nederlandse samenleving – van klaslokalen waarin kinderen met andere culturele achtergronden elkaar niet kunnen zien of luchten en de hand niet willen schudden¹⁰⁶ tot plaatsen in Nederland waar men zich soms in een ander land waant – bijvoorbeeld als inwoners van de Schilderswijk hun wijk uitroepen tot Islamitische Staat of als er grootschalige rellen ontstaan omdat een Turkse minister geen campagne mag voeren in Nederland.¹⁰⁷

In de multiculturele samenleving is de mogelijkheid tot behoud van de eigen identiteit zo dat parallelle gemeenschappen hun eigen cultuur kunnen beleven – zelfs als die cultuur geen historische wortels heeft in Nederland. Het multiculturalisme baseert zich zo op een verregaande vorm van tolerantie. We kunnen de multiculturele ideologie dan ook definiëren als het standpunt dat veronderstelt dat alle verschillende culturen, etniciteit, godsdiensten en morele posities van burgers gelijk, of even waardevol, zijn. Ten grondslag aan het multiculturalisme ligt het *cultuurrelativisme*. Het cultuurrelativisme stelt dat de cultuur waarin we opgroeien, bepaalt wie we zijn, hoe we leven en hoe we denken. We kunnen niet onafhankelijk naar onze cultuur of andere culturen kijken. Het cultuurrelativisme stelt daarom dan ook dat we niet met onafhankelijke, universeel geldende maatstaven een oordeel kunnen vellen over culturen. Omdat, ten slotte, cultuur zo'n weerslag heeft op ons, is ook onze moraliteit afhankelijk van cultuur. Een verregaande multiculturele samenleving is dus ook een multimorele samenleving. Omdat we culturen niet kunnen beoordelen aan de hand van absolute, universele waarden (zoals mensenrechten), kunnen we ook niet stellen dat de ene cultuur beter is dan de andere, of dat de ene moraal de voorkeur verdient boven een andere.¹⁰⁸ Voor cultuurrelativisten is een samenleving voldoende rechtvaardig indien deze alle verschillende morele principes die voortvloeien uit verschillende culturen respecteert.¹⁰⁹

Het verbindende element in de multiculturele samenleving, dat volgt uit de positie van het cultuurrelativisme en waarin alle culturele, etnische, godsdienstige en morele uitingen gelijk zijn, zou de radicale gelijkwaardigheid tussen burgers zijn, gebaseerd op het ideaal van tolerantie. In een radicale multiculturele samenleving behoren burgers elkaar niet langer te bekritisieren of aan te spreken op elkaars gedrag. Elke burger moet alle gedragingen van andere burgers tolereren. Iedereen

106 M. Kleijwegt, *2 werelden, 2 werkelijkheden: hoe ga je daar als docent mee om?*, Den Haag, 2016.

107 A. Bakker, 'Pro-ISIS demonstratie in Schilderswijk', *De Telegraaf*, 4 juli 2014; M. Bolwijn, B. Dirks, 'Hoe onmachtige diplomatie in nachtelijke rellen eindigde', *Volkskrant*, 13 maart 2017.

108 Voor een uitgebreide analyse van het cultuurrelativisme, zie: P. Cliteur, 'Jemen in Nederland. Over het cultuurrelativisme als vermeende basis voor het multiculturalisme', in: P. Cliteur & V. Van den Eeckhout (red), *Multiculturalisme, cultuurrelativisme en sociale cohesie*, Leiden, 2001, pp. 17-64.

109 L. Strauss, *Natural Right and History*, Chicago, 1965, p. 3.

houdt er zijn eigen cultuur, godsdienst en bij zijn etniciteit en moraliteit passende gedragingen op na. Alle waarden en normen zijn aan elkaar gelijk gesteld en van geen enkele norm kan worden gezegd dat die beter is dan de andere. In een verregaande variant betekent dit een situatie waarin individuen alles mogen, alles toelaatbaar is en niemand kan worden veroordeeld. De belangrijkste spelregel van de basisgrammatica die hoort bij een multiculturele samenleving is dan ook dat alle culturele, godsdienstige en morele posities van alle andere burgers getolereerd moeten worden en daarmee niet bekritiseerd of verworpen mogen worden. Dit is belangrijk omdat multiculturalisten willen voorkomen dat individuen vanuit cultuureigen opvattingen en overtuigingen individuen met andere culturele gebruiken en tradities als minderwaardig zullen beschouwen. Het multiculturalisme is er zo op gericht om ieder individu zich gewaardeerd te laten voelen. Door alle culturele uitingen op gelijke waarde te schatten, poogt het multiculturalisme ervoor te zorgen dat ieder individu sympathiseert met elk ander individu en ieder zich zo evenveel gewaardeerd voelt.¹¹⁰ Concreet betekent deze spelregel bijvoorbeeld dat een politieagente een boerka moet kunnen dragen, dat de Nederlandse overheid elke mogelijke denominatie van een school moet toelaten, zelfs als die denominatie denkbeelden bevat die oproepen tot geweld, dat we moeten tolereren dat een rechter in Nederland op basis van een niet-westers rechtssysteem een uitspraak doet, of dat we polygamie toestaan.

De verbondenheid die het multiculturalisme tussen mensen ziet – die van een radicale gelijkwaardigheid en tolerantie – is echter gestoeld op een misverstand over wat tolerantie inhoudt. Tolerantie betekent niet dat *alle* voorkomende morele posities in een samenleving gelijkwaardig zijn.¹¹¹ Tolerantie veronderstelt *juist* dat dit niet zo is: men moet tolereren dat een ander een andere mening heeft. Soms zal het individu dat wat hij moet tolereren beleven als onaangenaam of onjuist. Van burgers wordt dus gevraagd om soms een bepaalde gedragswijze of opvatting te tolereren *ondanks* dat zij die niet waarderen. Tolerantie heeft ook duidelijke grenzen: er zijn zaken die zo onverdraaglijk zijn dat het onredelijk is om tolerantie te vragen. Het van Leo Strauss afkomstige voorbeeld van kannibalisme zet op scherp wat liberalen zien als tolerantie en hoe datzelfde begrip een hele andere betekenis in het multiculturalisme heeft gekregen. Een consequent multiculturalist ziet het kannibalisme als niets meer dan een persoonlijke smaak die getolereerd dient te worden, een liberaal wijst het kannibalisme apert af; de grenzen van de tolerantie worden grof overschreden.¹¹²

De multiculturalistische ideologie verwacht tolerantie zo met waardering. De

110 De filosoof Axel Honneth ziet dit als een vorm van solidariteit, vergelijk A. Honneth, *The struggle for recognition. The moral grammar of social conflicts*, Cambridge, 1996, p. 128.

111 H.M. Dupuis, *Over moraal*, p. 67.

112 L. Strauss, *Natural Right and History*, p. 3.

multiculturalist verlangt van burgers dat zij andere burgers en hun culturele uitingen waarderen, dat wil zeggen, positief beoordelen. Zulke waardering kan echter nooit worden afgedwongen. Bovendien geldt voor individuen over het algemeen niet dat zij een positieve beoordeling verlangen louter en alleen omdat zij dit *verlangen*. Als het ene individu het andere alleen maar een compliment geeft om hem een plezier te doen, dan voelt het compliment eerder als een belediging dan als gemeende waardering. Individuen willen doorgaans gewaardeerd worden onafhankelijk van hun wens om gewaardeerd te worden. Waardering gaat om iets dat werkelijk indruk maakt en daardoor echte bewondering afdwingt.¹¹³ Daarmee kan werkelijke waardering niet worden afgedwongen en zo kunnen we ook niet afdwingen dat een bepaald individu waardering heeft voor een ander individu dat er een andere levensstijl op nahoudt.

Een belangrijk verschil tussen tolerantie en waardering is zo dat tolerantie draait om het erkennen dat andermans cultuur belangrijk is voor die *ander*, maar niet voor onszelf. Als we andermans cultuur *waarderen*, draait het er ook op uit dat we die cultuur belangrijk vinden voor onszelf of onze samenleving.¹¹⁴ Daar huist nu juist het gevaar van het multiculturalisme in, namelijk dat we culturen gaan waarderen die de bestaansredenen van ons samenlevingsverband (het beschermen van rechten) in gevaar brengen. Het multiculturalisme legt daarmee juist – zoals we in de volgende hoofdstukken zien – een bom onder dat wat ons verband ‘bezielend’ kan maken. Beleid dat niet gericht is op integratie van minderheden loopt het risico dat grote groepen nieuwkomers die niet zijn ingewijd in de grondhouding die past bij het Nederlands burgerschap (kannibalisme is een overtrokken voorbeeld, maar er zijn veel levenshoudingen die simpelweg niet passen bij de democratische rechtsstaat) parallelle samenlevingen kunnen vormen waarbinnen een cultuur geldt die niet past bij de democratische rechtsstaat en we culturen gaan waarderen die in zichzelf de democratische rechtsstaat niet waarderen.¹¹⁵

Het gaat daarbij om een vorm van segregatie anders dan de verzuiling, daar het niet langer gaat om groepsvorming van Nederlandse minderheden die al zijn ingewijd in de Nederlandse Grondwet en het burgerschap dat daarbij past, maar om minderheden die het prima facie ontbreekt aan de wil of het besef te moeten handelen binnen de Nederlandse democratische rechtsstaat. ‘Voor veel moslims, zeker de migranten onder hen, is het geloof bepalender voor hun identiteit dan nationaliteit,’ schrijft Paul Schnabel. ‘Dat verklaart ook waarom de gehechtheid aan het oude geloof in het nieuwe land vaak sterker is dan in het land van herkomst.’¹¹⁶ Het bestaan van

113 B. van Leeuwen, ‘Erkenning, identiteit en verschil. De morele logica achter multiculturalisme’, *Tijdschrift voor Filosofie*, 2001, vol. 63, nr. 4, pp. 751-784, p. 758.

114 Ibidem, p. 762.

115 A. Ellian et al, *De open samenleving en haar gesloten gemeenschappen*, p. 30.

116 P. Schnabel, *Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht. Het gevoel van Nederland*, Amsterdam, 2018, p. 181.

zulke parallelle gemeenschappen is aan de orde van de dag: onderzoek van het SCP uit 2015 toonde aan dat er verbanden bestaan tussen het hebben van een niet-westerse etniciteit en het zich niet verbonden voelen met Nederland. Respondenten van verschillende achtergronden beantwoorden de vraag of zij zich op bepaalde wijze verbonden voelden met de Nederlandse samenleving. Tabel 3.1 geeft per groep het percentage weer van hun antwoord: vooral individuen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond voelen zich vaak niet verbonden met Nederland.

Tabel 3.1: niet-westerse parallelle groepen in Nederland. Percentages van individuen met een niet-westerse achtergrond die zich wel, niet of dubbel verbonden voelen.

Parallele groep:	Niet-verbonden	Dubbele binding	Verbonden
Turks	77 %	11 %	12 %
Marokkaans	69 %	18 %	13 %
Surinaams	21 %	36 %	44 %
Antilliaans	25 %	39 %	37 %

Aantal respondenten: 3287. Het onderzoek van het SCP richtte zich ook op Roma, Chinezen en Somaliërs, maar over deze groepen waren geen cijfers beschikbaar. Bron: SCP.¹¹⁷

Bovendien heeft het SCP ook vastgesteld dat de meest gesegregeerde segmenten van de samenleving zich verhardten in het behoud van de eigen identiteit. Turkse en Marokkaanse mensen zijn gemiddeld ook minder seculier geworden. Ze zijn meer gaan bidden, bezochten vaker een moskee en vrouwen gaven aan vaker een hoofddoek te (willen) dragen. Het SCP rapport stelt: 'droeg in 2006 bijna twee derde (64%) van de Marokkaanse moslima's een hoofddoek, in 2015 is dit ruim driekwart (78%). Deze ontwikkeling zien we ook terug bij subgroepen zoals de tweede generatie, jongeren of hoogopgeleiden'.¹¹⁸ Ook voor andere relatief gesegregeerde individuen, zoals Somaliërs, geldt een versterking van de religiositeit: zo droeg in 2011 tachtig procent van de Somalische vrouwen nog graag een hoofddoek, waar dat in 2018 werd vastgesteld op negentig procent.¹¹⁹

Segregatie is niet per definitie problematisch. Zoals eerder gesteld is het begrijpelijk dat individuen met eenzelfde identiteit elkaar opzoeken in concrete verban-

117 SCP, *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*, Den Haag, 2015, p. 84.

118 W. Huijnk, *De Religieuze beleving van moslims in Nederland. Diversiteit en verandering in beeld*. Den Haag, 2018, pp. 34-42.

119 Vgl. M. Maliepaard, M. Gijsberts, *Moslims in Nederland 2012*, Den Haag, 2012, p. 89.

den. Op het niveau van abstracte verbondenheid, kan segregatie echter uitmonden in paralleliteit: hele groepen individuen die zich onttrekken aan basisnormen die het gehele samenlevingsverband bij elkaar horen te houden. Als we terugkeren naar Arendts metafoor van de tafel die individuen zowel van elkaar scheidt als hen verbindt, dan kunnen we concluderen dat het soort tolerantie dat wordt verondersteld door multiculturalisten, waarbij de juiste burgermoraal uiteindelijk neerkomt op iemands persoonlijke smaak, de situatie beschrijft waarin er geen tafel meer tussen de individuen staat. Zoals er op een feitelijke tafel uiteindelijk geen plaats kan worden gemaakt voor alle denkbare gerechten, is er in een democratische rechtsstaat ook niet plaats voor alle denkbare handelingen of uitingen.

Als multiculturaliteit wordt bevorderd door multiculturalisme, dan is het resultaat dat individuen alleen nog elkaar en elkaars persoonlijke smaken en voorkeuren zien – maar dat er niets is dat hen nog bindt. In een ver doorgevoerde multiculturele samenleving is het zo onmogelijk om zelfs nog maar van medeburgers te spreken: er is niet langer sprake van een plicht om de ander te erkennen als burger. En dat is een onacceptabele situatie.

IV. BURGERSCHAP: EEN BEGRIPSDEFINITIE

Hoewel politici in burgerschap een antwoord zien op diverse vervreemdingsprocessen die zijn aangejaagd door multiculturalistisch beleid, is vaak niet duidelijk hoe zij het begrip 'burgerschap' gestalte geven en nog minder hoe burgers het begrip zelf moeten begrijpen en het als een verbindend element zouden moeten zien. In de niet-staatsrechtelijke zin wordt burgerschap vaak willekeurig en soms onnadenkend gebruikt. Politici of burgers kunnen het in hetzelfde gesprek soms over heel verschillende zaken hebben. De betekenis van het begrip verschilt bovendien in de verschillende domeinen waar het wordt gebruikt. Voor leraren betekent burgerschap misschien iets heel anders dan voor medewerkers bij de naturalisatiedienst. Als beleidsmakers, politici en wetenschappers vanuit verschillende achtergronden met elkaar praten over burgerschap, is het zelden duidelijk wat zij precies bedoelen als ze het over burgerschap hebben.

Uit de vorige hoofdstukken is al gebleken dat burgerschap te maken heeft met betrokkenheid van individuen bij de samenleving. Dat het begrip een snijpunt tussen individu en samenleving aanduidt, is desalniettemin vrij abstract. Wat bedoelen we met 'burger zijn van een samenleving', 'verbonden zijn als burgers', of met 'gedeeld burgerschap'? Er is behoefte aan een begripsverheldering. De volgende secties geven daarom een definitie van burgerschap. Daarbij hebben we in het bijzonder aandacht voor de grootte van het burgerlijke samenlevingsverband: moet burgerschap nationaal, Europees of zelfs mondiaal worden ingevuld?

4.1 Wat is burgerschap?

We zagen al dat Tocqueville de kernwaarde van individuele vrijheid verwezenlijkt zag in het samenleven van individuen. Zijn stelling was dat burgers alleen maar vrij zijn in een samenleving en niet vrij *van* een samenleving.¹²⁰ Om van vrijheid gebruik te kunnen maken, moet een individu dus eerst als volwaardig burger bij een samenlevingsverband horen en, volgens de meeste lezingen, bij een *politiek* verband in het bijzonder. Zo'n verband kan, met als bijkomende voorwaarde dat het verband een rechtsstaat is, namelijk garanderen dat het individu over rechten beschikt die zijn individuele vrijheid beschermen. De rechten binnen het politieke verband beschermen de individuele vrijheid en alleen burgers kunnen aanspraak maken op die rechten.

Een gangbare definitie van burgerschap is dan ook dat *burgerschap het recht om rechten te hebben in een politiek verband* is, eenvoudigweg ook *wel burgerschap-als-rechten* genoemd.¹²¹ Burgerschap-als-rechten betekent zoveel als dat het individu als burger aanspraak kan maken op vrijheden en rechten in een politiek verband. Het heeft in de twintigste eeuw fysiek vorm gekregen als het bezitten van een paspoort. Daarmee is nog niet alles gezegd. Het begrip ‘politieke verband’ vraagt om nadere definiëring. Wat is zo’n verband? Hoe komt het tot stand? Wie hoort erbij en waarom?

Er zijn diverse politieke verbanden denkbaar: ze variëren naar grootte (lokaal, nationaal, globaal) of bijvoorbeeld naar staatsinrichting. In de huidige tijd wekken processen als globalisering of mondialisering de indruk dat we allemaal als burger met elkaar verbonden zijn. Deze processen leiden er weliswaar toe dat wereldwijde *interdependentie*, onderlinge afhankelijkheid, toeneemt. Interdependentie is echter wezenlijk anders dan sociale cohesie. In een *global village* zijn de communicatie- en informatielijnen tussen mensen kort. In de zin van telecommunicatie zijn mensen meer verbonden met elkaar dan ooit. Dit is echter verbondenheid tussen mensen als communicerende personen – *niet als burgers*. Een telefoontje of een mailwisseling tussen een Nederlander en een Amerikaan is eenvoudiger dan ooit, maar dat betekent niet dat de Nederlander zich thuis voelt in de Amerikaanse samenleving en vice versa.

We beargumenteren hier dat verbondenheid door burgerschap voornamelijk alleen betekenis heeft in een heel specifiek politiek verband, namelijk de *natiestaat*. Bovenstatelijke verbanden bieden geen goed alternatief voor het reeds bestaande burgerschap. Daar zijn twee hoofdargumenten voor: allereerst kan *alleen de staat* individuele rechten die voortvloeien uit burgerschap beschermen. Bovenstatelijke verbanden hebben niet de instrumenten die nodig zijn om individuele rechten te beschermen. Ten tweede hechten de meeste burgers nog altijd meer aan het nationale verband. De meeste burgers voelen niets voor wereldburgerschap.

Deze twee argumenten diepen we uit. We lichten daarbij toe waarom het, vanuit een klassiek liberaal oogpunt, ook *juist* is dat de natiestaat als politiek verband een onderscheid maakt tussen burgers en niet-burgers (of: vreemdelingen). Daarvoor is ook een vergelijking nodig met de kosmopolitische positie die stelt dat *ieder- een overal* burger is of zou moeten zijn. Die positie wijzen we van de hand. Wanneer we hier spreken van staatsburgerschap, burgerschap en nationaliteit, bedoelen we

121 M. Gessen, ‘The Right to have Rights and the Plight of the Stateless’, *The New Yorker*, 3 mei 2018; C.A. Batchelor, ‘Statelessness and the Problem of Resolving Nationality Status’, *International Journal of Refugee Law*, vol. 10, nr. 1/2, pp. 156-183, p. 159; H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, p. 296; T.H. Marshall, *Citizenship and social class*, p. 8. In feite wordt deze notie impliciet ondersteund door de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: in artikel 15 van die verklaring staat: ‘Een ieder heeft het recht op een nationaliteit’. Nationaliteit is kennelijk zo belangrijk, dat het is opgenomen als een mensenrecht.

telkens hetzelfde. In strikt juridische zin beschrijven al deze begrippen een verbintenis van een individu aan een staat en beschrijft het burgerschapsbegrip de oorsprong van individuele rechten en vrijheden.¹²²

4.2 Het politieke verband in de eenentwintigste eeuw: wie is burger?

We hebben burgerschap gedefinieerd als *het recht om rechten te hebben in een politiek verband*. Burgerschap bestaat dus *binnen* een politiek verband. Tot nu toe spraken we in algemenere zin van een samenleving of een samenlevingsverband. Een 'politiiek verband' valt in de bredere categorie van samenlevingsverbanden. We kunnen het politiek verband nemen als synoniem voor het Griekse begrip *polis*. Beide begrippen duiden vormen van sociale organisatie aan waarin politiek plaatsvindt. In klassieke begripsdefinities gaat politiek over de verdeling van waarde, goederen of zelfs rechten en plichten.¹²³ Het politieke verband beschrijft echter meer dan politiek alleen: het gaat ook om een *duurzame betrokkenheid* van (generaties) individuen bij politiek. Politieke verbanden bestaan dus door de tijd heen. Dat betekent *niet* noodzakelijk dat zo'n verband altijd blijft bestaan. Het betekent wel dat het verband betekenis heeft voor minstens één generatie, maar vaak ook voor opeenvolgende generaties, van individuen.

Die (generaties van) individuen ontleen een behoorlijk deel van hun identiteit aan het politieke verband waar zij bij horen. Het reeds bestaande politieke verband waarin individuen worden geboren beïnvloedt bijvoorbeeld de taal die zij spreken en de manier van zich uiten of omgaan met anderen, evenals hun blik op de wereld en hun tradities. Een politiek verband, of een polis, kan daarom worden gedefinieerd *als een door de tijd heen stabiele, duurzame groep individuen die specifiek betrokken is bij een gemeenschappelijk idee of een identiteit en die onderling macht, rechten of goederen verdeelt*.¹²⁴ Naast dat *common sympathies*, een gemeenschappelijk idee of project of een gemeenschappelijke identiteit een polis duurzaam maakt, wordt ook wel gesteld dat de polis duurzaam is *omdat* burgers deze zien als een voorwaarde voor een goed en vrij leven.¹²⁵ Veel filosofen nemen het namelijk als een fundamenteel feit dat een individu alleen rechten kan hebben als iemand erkend is als lid van een politiek verband.¹²⁶ Rechten borgen een goed en vrij bestaan. Juist dat inzicht

122 In Oost-Europese context wordt de term 'nationaliteit' soms gebruikt om iemands etnische afkomst te duiden. In het Europese Verdrag inzake nationaliteit wordt nationaliteit echter als volgt gedefinieerd: '*nationality* means the legal bond between a person and a State and does not indicate the person's ethnic origin'. Zie: art. 2a Europees Verdrag inzake nationaliteit.

123 D. Easton, *A Framework for Political Analysis*, Englewood Cliffs, 1965; M. Wisenbush, *Political Pluralism and the State*, p. 13; Y.H. Ferguson, R.W. Mansbach, *A World of Politics: Essays in Global Politics*, London, 2008, p. 61.

124 M. Walzer, *Spheres of Justice*, New York, 1983, p. 31.

125 Aristoteles, *Politics* [translated by Benjamin Jowett], Kitchener, 1999, p. 5.

126 Bijvoorbeeld A. Honneth, *The struggle for recognition*, p. 109; H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, p. 297.

– het begripen van een verband als een voorwaarde voor een goed en vrij leven – is wat burgers met elkaar verbindt en juist die verbondenheid verduurzaamt de polis. Het bestaan van een politiek verband is daarmee een voorwaarde voor burgerschap, welk dan weer een voorwaarde voor individuele vrijheid is.

Men is dan ook niet in zijn eentje burger: er zijn altijd andere individuen die burger zijn in hetzelfde politieke verband en allemaal maken zij aanspraak op eenzelfde set rechten die hun individuele vrijheid beschermt. Burgerschap betekent dus voor iedere burger in eenzelfde politiek verband hetzelfde; er zijn binnen het verband geen individuen die volwaardiger burger zijn dan anderen of die *a priori* op meer rechten aanspraak kunnen maken dan andere burgers. Als het op rechten en plichten aankomt, staan alle burgers dus op een ‘egalitair plateau’.¹²⁷ Dit heet ook wel *isonomie*: gelijkheid voor de wet.¹²⁸ Isonomie is in de Nederlandse Grondwet opgenomen in het eerste artikel. Het krijgt daarmee status als het eerste uitgangspunt dat geldt in het Nederlandse samenlevingsverband. Dat uitgangspunt is, aldus artikel 1: ‘allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld’.¹²⁹

Behalve dat burgerschap van een politiek verband dus per definitie veronderstelt dat alle burgers aanspraak maken op dezelfde rechten, voegen sommige denkers een extra element toe aan de definitie van het burger-zijn in een politiek verband, namelijk dat het een exclusieve status is. Het politiek verband kan niet alomvattend zijn: niet alle mensen ter wereld kunnen onderdeel uitmaken – en dus burger zijn – van hetzelfde politieke verband. Dat is er ten eerste in gelegen dat het politieke verband vaak wordt geassocieerd met een plek op de wereld – met een *territorium*.¹³⁰ Ten tweede wordt aangenomen dat de individuen die een politiek verband vormen voorkeur hebben voor een zekere mate van exclusiviteit van dat verband. Zij zouden zoveel mogelijk vermijden dat zij macht, rechten of goederen met individuen buiten het verband moeten delen.¹³¹ De rationale hierachter kan goed worden geïllustreerd aan hand van de soms veronderstelde beperkte reikwijdte van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat is volgens sommige beschouwingen inherent protectionistisch en nationalistisch, omdat de individuen die gebruik maken van de verzorgingsstaat hun eigen economische welvaart alsmede de vrijheden en

127 W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy. An introduction*, Oxford, 2002, p. 4. *A posteriori* kunnen sommige burgers wel aanspraak maken op bepaalde rechten waar anderen geen aanspraak op kunnen maken. Denk bijvoorbeeld aan een recht op zwangerschapsverlof of het recht op pensioen. In principe kan elke persoon aanspraak maken op deze rechten, maar alleen als die persoon voldoet aan bijkomende (a posteriori vast te stellen) voorwaarden.

128 K.R. Popper, *De open samenleving en haar vijanden*, p. 124.

129 Art. 1 Gw.

130 Y.H. Ferguson, R.W. Mansbach, *A World of Politics*, p. 61.

131 Walzer, *Spheres of Justice*, p. 62.

rechten die ze hebben verworven, liever voor zichzelf willen houden.¹³² Solidariteit bestaat, met andere woorden, bij gratie van de exclusiviteit daarvan. Als een groep individuen gezamenlijk iets tot stand heeft gebracht, is het niet vreemd dat zij zelf de vruchten van hun arbeid wil delen. Zo is het ook niet vreemd dat als een groep individuen onderling solidariteit regelt, bijvoorbeeld door middel van een systeem van uitkeringen, verzekeringen en subsidies, die individuen besluiten dat die solidariteit exclusief voor hen en de hen opvolgende generaties geldt – zij hebben het immers geregeld en dragen bij aan zo'n systeem. Zoals eerder gesteld zou het misschien mooi zijn als een groep mensen die geen enkele band met ons heeft onze vrijheidstraditie of een efficiënt geregeld sociaal vangnet elders op de wereld bewerkstelligt – maar dat is niet primair wat we willen: we willen specifiek dat eerst wijzelf en onze nakomelingen in een goed geregelde samenleving leven.¹³³ Het idee dat we kinderbijslag zouden uitkeren aan ouders met kinderen die vluchtig in Nederland verblijven en vervolgens hun leven elders voortzetten in een geheel andere culturele, rechtsstatelijke traditie past bij uitstek niet in het idee dat we ons eigen verband willen verduurzamen.

Onderzoek van de toenmalige Nationale Commissie voor Internationale Samenwerking en Duurzame Ontwikkeling (NCDO) uit 2016 geeft een indicator dat Nederlanders grotendeels conformeren aan het idee dat de verzorgingsstaat een beperkte reikwijdte heeft. De NCDO onderzocht het draagvlak voor het verhogen van het budget voor ontwikkelingssamenwerking in de Nederlandse samenleving. Het aandeel respondenten dat voor verhoging van het budget was, schommelde in de periode 2010 tot 2016 tussen acht en elf procent. Het aandeel dat het budget graag wilde korten schommelde tussen 33 en 48 procent. Mensen die het budget wilden korten zeiden dat de Nederlandse overheid eerst de voorzieningen in Nederland op orde moest maken.¹³⁴

In een verzorgingsstaat delen burgers sociale grondrechten en dus middelen; bij burgerschap-als-rechten gaat het in eerste instantie vooral om rechten die vrijheden beschermen. Maar ook de effectieve bescherming van rechten en vrijheden vereist een bijdrage van burgers. Voor buitenstaanders die ook deel uit willen maken van de *garanties* die een politiek verband biedt in termen van rechten, kan verwacht worden dat zij pas mee mogen doen als ze zich voegen naar de regels waaraan alle ingezetenen reeds voldoen.

Net als de voornoemde gelijkheid voor de wet, vinden we de exclusiviteit van het Nederlandse samenlevingsverband reeds terug in de Grondwet, en wel in het tweede wetsartikel, waar staat dat er een onderscheid is tussen Nederlanders en

132 G. Myrdal, *Beyond the Welfare State. A far-ranging study of the economic future of Western man*, New Haven, 1967, p. 135.

133 K.A. Appiah, 'Identity, Authenticity, Survival: Multicultural Societies and Social Reproduction', p. 157.

134 C. Carabain, E. Boonstoppel, M. Hulsen, N. van Douwen, *Nederlanders & de wereld 2016*, Amsterdam, 2016, pp. 58-59.

niet-Nederlanders.¹³⁵ Nadat artikel 1 de gelijkheid van *allen* voor de wet heeft geregeld, brengt artikel 2 *toch* een rechtvaardige grond voor een onderscheid tussen mensen aan die zich op Nederlandse territorium bevinden: het onderscheid tussen Nederlandse burgers en vreemdelingen – burgers die thuishoren in een ander politiek verband.¹³⁶

Deze exclusieve status van het Nederlanderschap volgt politiek-theoretisch uit de reeds genoemde historische grondslag voor politieke verbanden in het algemeen. Desondanks stelt Ben Vermeulen, lid van de Raad van State, dat de inhoudelijke betekenis van artikel 2 beperkt is. Het onderscheid tussen Nederlanders en vreemdelingen is alleen relevant voor de gelijke benoembaarheid van alle Nederlanders in openbare dienst, voor het kiesrecht en de garanties die de Grondwet geeft aan Nederlanders alleen ten aanzien van het recht op de vrije arbeidskeuze¹³⁷ en het recht op bijstand.¹³⁸ In die zin komt het individu dat zijn hele leven al Nederlander is er wat bekaaid vanaf in vergelijking met de niet-Nederlander. Het burger-zijn in Nederland lijkt nauwelijks een voorrecht ten opzichte van de status van niet-burgers op Nederlands territorium. Iemand die de Nederlandse Grondwet en het bijbehorende burgerschap niet onderschrijft, heeft relatief eenvoudig dezelfde rechten en aanspraken als elke Nederlander. In 1998 werd in de zogeheten Koppelingswet geregeld op welke voorzieningen vreemdelingen die in Nederland verblijven aanspraak kunnen maken. Deze wet ‘koppelt’ de toegang tot alle collectieve voorzieningen aan het verblijfsrecht van vreemdelingen. Wie *rechtmatig* in Nederland verblijft, heeft toegang tot alle sociale voorzieningen. De rechterlijke macht heeft delen van deze wet echter in strijd met internationale verdragen verklaard. Zo werd op basis van verdragen bepaald dat zowel rechtmatige als onrechtmatig verblijvend vreemdelingen toegang kregen tot de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo), de destijds nog geheten Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) en de Algemene Kinderbijslagwet (AKW). Op de terreinen van medische zorg, opvang en kinderbijslag legde de rechter een veel softere grens tussen in- en uitsluiting van vreemdelingen.¹³⁹

Het geschrift *Onbetwistbaar recht?* van de TeldersStichting uit 2012 heeft al gewaarschuwd dat internationale verdragen die in principe zijn bedoeld om de internationale orde, vrede en veiligheid te bevorderen niet moeten veranderen in een korset dat de bestuurlijke ruimte van nationale overheden inperkt.¹⁴⁰ Deze redene-

135 Art. 2 Gw.

136 B.P. Vermeulen, *Wetenschappelijk commentaar op artikel 2 van de Grondwet*, in E.M.H. Hirsch Ballin en G. Leenknecht (red.), *Artikelsgewijs commentaar op de Grondwet*, webeditie 2018, URL: www.Nederlandserechtsstaat.nl, geraadpleegd op 19 september 2018.

137 Art. 19 lid 3 Gw.

138 Art. 20 lid 3 Gw.

139 P. Minderhoud, ‘Scheurtjes in de koppelingswet’, *Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten*, 2012, vol. 37, nr. 4, pp. 391-407.

140 J.G.C. Wiebenga et al., *Onbetwistbaar recht? Juridisering en het evenwicht tussen rechtsstaat en democratie*, Den Haag, 2012, p. 123.

ring gaat ook op voor individuele burgers. Verdragenrecht mag voor hen niet een plicht tot solidariteit met vreemdelingen in het leven roepen. Met betrekking tot deze trend blijft voorzichtigheid geboden. Verdragenrecht dat het onderscheid ver- vaagt tussen burgers en niet-burgers, kan ook de saamhorigheid tussen medeburgers eroderen. Zoals eerder gesteld: als burgers vaker de indruk krijgen dat zij moeten bijdragen aan het wel en wee van vreemdelingen – zonder dat zij daar via een demo- cratische procedure iets over te zeggen hebben – dan neemt hun bereidheid om het samenlevingsverband te financieren af.

Er zijn dus goede redenen om mee te gaan in de sceptis ten aanzien van de notie dat een politiek verband alle mensen ter wereld kan omvatten en dat iedereen onderdeel uit moet gaan maken van hetzelfde verband met één en dezelfde garant- steller voor rechten, het idee van de zogeheten *cosmopolis*. In die *cosmopolis* zou men kosmopoliet of wereldburger zijn. Nu is er weliswaar sprake van globale of mondiale politiek. Die politiek duiden we vaak aan als internationale of intergouvernemen- tele politiek. Maar louter het gegeven dat er een internationale politieke arena is, waarin sprake is van interdependentie, wil niet zeggen dat er een *verband* is – dat er internationale sociale cohesie is. Er is dus wel internationale politiek, maar niet een internationaal politiek verband.

In de moderne tijd zijn de meeste politieke verbanden *staten*. Er zijn andere politieke verbanden denkbaar dan die van de staat. In de eenentwintigste eeuw is dan ook vaak geopperd dat er steeds meer ruimte is voor andersoortige politieke verbanden dan de (in de politieke theorie traditionele) staat.¹⁴¹ Hebben we het echter over burgerschap, dan is, in de moderne tijd, en mogelijk al sinds eerdere tijden, de *staat* of de *natiestaat* in de praktijk het enige politieke verband waarin burger- schap handen en voeten kan krijgen.¹⁴² Alleen de staat kan het recht om rechten te hebben beschermen. Geluiden die stellen dat de staat verdwijnt of macht verliest aan internationale organisaties, non-gouvernementele organisaties, multinationals of autonome regio's en gaandeweg erodeert, negeren vaak dat zelfs als de staat ero- deert, vooralsnog *alleen staatsmacht garant kan staan voor rechten* van burgers in een samenleving. Het bestaan van een mensenrechtenverdrag is op zichzelf nutteloos als een staat dat verdrag niet erkent. 'De erkenning van mensenrechten schiet tekort als mensen niet worden erkend in de fundamentele constitutionele hoedanigheid van burger,' schrijft Ernst Hirsch Ballin. Burgerschap is volgens hem de schakel tussen het bestaan van mensenrechten en het beroep dat een individu op die rechten kan doen.¹⁴³ Dat beroep loopt via lidmaatschap van het politieke verband. Die redene- ring gaat op voor rechten in het algemeen. Om rechten te hebben, moet men burger zijn.

141 Vgl. M. Wissenburg, *Political Pluralism and the State*.

142 C. Pierson, *The Modern State*, London, 1996, p. 129.

143 E. Hirsch Ballin, 'Wie zijn wij?' in: *Nederlands Juristenblad*, vol. 88, nr. 19, pp. 1263-1265, p. 1263.

4.3 Wereldburgerschap en Europees burgerschap

Burgerschap-als-rechten kan dus alleen bestaan binnen de kaders van een staat. Er zijn weliswaar veel internationale en non-gouvernementele organisaties die in de bres springen voor vrijheden en (mensen)rechten van individuen. De Europese Unie en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM), het rechtsprekende orgaan binnen de Raad van Europa, zijn prominente internationale organisaties die opkomen voor mensenrechten op het Europese continent. Zulke organisaties en internationale verbanden kunnen pogen lidstaten onder druk zetten, maar beschikken niet over de staatsmacht om burgerschap aan individuen toe te kennen.¹⁴⁴ Er is geen internationaal rechtssysteem, met een bijhorende politie- en opsporingsdienst, dat *wereldburgerschap-als-rechten* kan beschermen. Wereldorganisaties beschikken niet over de interne soevereiniteit van een *natiestaat* in de moderne tijd die noodzakelijk is om vrijheden en rechten van burgers te garanderen.¹⁴⁵ Men is dan ook geen burger van een internationale organisatie, van een NGO of van een multinationalaal bedrijf, maar *staatsburger*. Het ontbreekt voornoemde organisaties aan de macht die wordt ontleend aan de statelijke *interne soevereiniteit*: de superioriteit om 'te bevelen en de macht om de naleving van die bevelen met sancties af te dwingen' en het monopolie op het legitiem gebruik van geweld.¹⁴⁶ Met andere woorden: het handhaven van universele mensenrechten of Europese grondrechten is een discretionaire bevoegdheid van individuele staten. Dat blijkt eens te meer uit het feit dat

- 144 Neem bijvoorbeeld het Nansen paspoort dat de Volkenbond uitgaf: een paspoort voor vluchtelingen of statelozen dat in 1942 geldig was in 52 staten. Die staten beslisten echter zelf of ze het paspoort erkenden of niet. Het feit dat het Nansen paspoort één van de successen van de Volkenbond was, betekende daarmee niet dat de Volkenbond zelf bij machte was om het paspoort een succes te maken: dat succes is volledig te danken aan de welwillendheid van lidstaten. Zie: O. Hieronymi, 'The Nansen Passport: a tool of freedom of movement and of protection', *Refugee Survey Quarterly*, 2003, vol. 22, nr. 1, pp. 36-47.
- 145 Het Europees Verdrag inzake nationaliteit bekrachtigt die noodzaak in artikel 3, waar staat geschreven dat elke staat zelf bepaalt, aan de hand van zijn eigen wetten, wie zijn burgers zijn. Een staat kan uiteraard besluiten om vreemdelingen rechten toe te kennen. De rechten van vreemdelingen worden echter nooit beschermd op grond van het burger-zijn van die staat.
- 146 K. Manusama et al., *Soevereiniteit*, Geschrift 125 van de Prof. Mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2016, p. 11. Voor liberalen betekent interne soevereiniteit overigens niet dat staatsorganen absolute macht hebben (en in het kader van burgerschap, zomaar iedereen burgerschap kunnen verlenen). In het geschrift *Soevereiniteit* van de TeldersStichting wordt uitgebreid aandacht besteed aan liberale checks and balances bij interne soevereiniteit. Zo wordt interne soevereiniteit afgeleid van alle burgers die een samenleving vormen en gezamenlijk soeverein zijn. Dit is het principe van 'volkssoevereiniteit'. Bovendien vinden liberalen het belangrijk om de staat op te knippen in verschillende machten en tegenmachten en om grondwettelijk vast te leggen wat vrijheden en grondrechten van burgers zijn. Vergelijk ook: K. Manusama et al., *Soevereiniteit*, pp. 14-15.

beslissingen van het EHRM niet altijd worden geïmplementeerd. De Commissie Juridische Zaken en Mensenrechten van de assemblee van de Raad van Europa stelde in 2009 vast dat er in 5.456 zaken sprake was van een lidstaat die niet binnen vijf jaar gevolg gaf aan een uitspraak van het Hof.¹⁴⁷ In 2017 was het aantal genegeerde uitspraken opgelopen tot 9.944, aldus een Britse krant.¹⁴⁸ Dat een staat lid is van een mensenrechtenverdrag, blijkt dus niet zonder meer een garantie te zijn dat fundamentele rechten – waarover arresten die het EHRM wijst gaan – gegarandeerd zijn. Staatsburgers zijn burger van het politieke verband dat de *staat* is omdat dit het enige politieke verband is, mits dat op democratische, rechtsstatelijke gronden vormgegeven, dat de rechten en vrijheden van burgers kan realiseren.¹⁴⁹

Er wordt soms tegengeworpen dat er wel degelijk sprake is van Europees burgerschap. Het staat dan ook buiten kijf dat Europees burgerschap een juridische werkelijkheid is: in 1992 is het burgerschap opgenomen in het Verdrag van Maastricht. Maar ook Europees burgerschap kan niet verkregen worden los van de natie-staat. Zo is Europees burgerschap verdragsrechtelijk complementair of ‘additioneel’. Alleen wie reeds burger is van een EU-lidstaat, kan ook Europees burger worden.¹⁵⁰ In het Verdrag van Lissabon staat zelfs genoemd dat Europees burgerschap nationaal burgerschap niet zal vervangen.¹⁵¹

Los van de wijze waarop Europees burgerschap juridisch is geregeld, voelen veel individuen in Europa zich bovendien niet Europees burger. Onderzoek van Eurobarometer uit 2018, waarvan de resultaten zijn samengevat in Tabel 4.1, toont bijvoorbeeld aan dat 37 procent van de burgers in Europese lidstaten zichzelf als louter en alleen burger van de eigen lidstaat beschouwde. 55 procent van de respondenten voelde zich *eerst* burger van de eigen lidstaat en pas daarna Europees burger. Slechts twee procent voelde zich alleen Europees burger en zes procent voelde zich *eerst* Europees burger en daarna burger van de eigen lidstaat. Zo’n acht procent van de respondenten verleende daarmee prioriteit aan het Europese burgerschap ten opzichte van 92 procent die dat niet deed. In Nederland was dat een vergelijkbare 91 procent. Meer dan één derde ontkende bovendien Europees burger te zijn. Daarmee

147 Parliamentary assembly of the Council of Europe, Committee on Legal Affairs and Human Rights, AS/Jur (2009) 36 Addendum 31 August 2009.

148 J. Rogers, ‘European Court of Human Rights failures revealed as members ignore rulings’, *Express*, 20 september 2017, URL: <https://www.express.co.uk/news/world/856415/European-Court-of-Human-Rights-ECHR-rulings-Council-of-Europe-Thorbjorn-Jagland>, geraadpleegd op 1 november 2018.

149 A. Stilz, *Liberal Loyalty*, p. 22.

150 Het Europees burgerschap werd in 1992 opgenomen in het Verdrag van Maastricht, waarin artikel 8 bepaalde dat ‘burger van de Unie is een ieder die de nationaliteit van een LidStaat bezit’. Het in 2007 ondertekende Verdrag van Lissabon heeft hier geen veranderingen in gebracht. Europees burgerschap blijft complementair.

151 Zie ook de analyse van A. Schrauwen, ‘European Union Citizenship in the Treaty of Lisbon: any change at all?’, *Maastricht Journal of European & Comparative Law*, 2008, vol. 15, nr. 1, pp. 55-64.

lijkt er vooralsnog geen abstracte verbondenheid te bestaan op Europees niveau. De Europese Unie is tot nu toe niet een politiek verband dat burgers zodanig kan verbinden dat zij het verband zonder twijfel willen doen voortduren. Een fenomeen als de aan populariteit winnende eurosceptische partijen laten dit zien: een duurzaam politiek verband kent idealiter geen grote groep individuen die het existentiële nut van dat verband ernstig in twijfel trekt en daarom liever een exit bedingt.

Tabel 4.1: Gevoel Europees burger te zijn als percentage van het aantal respondenten

	Europese burgers	Nederlandse burgers
Mate van gevoel dat men:		
Alleen nationaal burger is	37 %	28 %
Eerst nationaal burger is en op de tweede plaats Europees burger	55 %	63 %
Eerst Europees burger is en op de tweede plaats nationaal burger	6 %	7 %
Alleen Europees burger is	2 %	1 %
Weet niet/geen antwoord	0 %	1 %

Bron: Eurobarometer.¹⁵²

Naast dat het Europees burgerschap dus helemaal niet per se aanspreekt, kan ook het idee dat Nederlanders steeds meer wereldburgers of globetrotters worden, genuanceerd worden. Het is een misvatting dat mobiliteit, ofwel de mogelijkheid om je te kunnen verplaatsen, noodzakelijk toeneemt of zelfs maar belangrijk is in een zich globaliserende wereld. De noodzaak voor verplaatsing neemt juist af doordat digitale en virtuele communicatie eenvoudiger worden. Het idee dat er een *global village* zou ontstaan suggereert dan ook juist dat mensen zich helemaal niet ver hoeven te verplaatsen – zij kunnen bellen, mailen, skypen of appen.

Paul Schnabel schrijft bovendien dat nog maar weinig Nederlanders zich definitief in andere landen of delen van de wereld vestigen en dat Nederlanders die toch over de landsgrenzen verhuizen, vaak later terugkomen.¹⁵³ Nederlanders zijn ‘tame-lijk honkvast’, zo toont ook onderzoek van het Meertens Instituut aan. Het instituut laat met behulp van gegevens over de geboorte- en woonplaats van Nederlanders en

152 Ibidem, pp. 35-37.

153 P. Schnabel, *Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht*, p. 235.

de geboorte- en woonplaats van hun voorouders zien dat Nederlanders niet ver van hun directe familie vandaan gaan wonen.¹⁵⁴ In Nederland is de gemiddelde afstand tussen een kind en zijn grootouders bijvoorbeeld 22 kilometer. De helft van de kinderen woont minder dan zes kilometer van hun grootouders. Als kinderen hun eigen gezin stichten, wonen zij gemiddeld 35 kilometer van hun ouders vandaan. Tot slot verhuizen Nederlanders gemiddeld nauwelijks buiten hun provincie. De onderzoekers van het Meertens Instituut concluderen dat Nederlanders gemiddeld dus over relatief kleine afstanden verhuizen. Dit alles wekt de suggestie dat het ideaal van wereldburgerschap als gevolg van toenemende globalisering vooralsnog niet tot uiting komt in de keuzes die Nederlanders maken ten aanzien van de plek waar zij wonen en leven. Gemiddeld lijken Nederlanders zich vooralsnog beter thuis te voelen bij concrete verbondenheid die zij ervaren in familiebanden en mogelijk in vroege vriendschappen (die immers in de vroege levensfase vooral ontstaan tussen individuen in nabijheid) dan bij de abstracte verbondenheid met mensen ver weg. Ook gegevens over de gehechtheid aan de eigen woonplaats of het eigen land in 2018, afkomstig van Eurobarometer, tonen dat Europese burgers meer voelen voor het nationale verband dan het Europese verband (zie Tabel 4.2). Maar liefst 71 procent van de Nederlanders voelt zich op enigerlei wijze gehecht aan de eigen woonplaats. Nog meer Nederlanders, namelijk 89 procent van de ondervraagden in het Eurobarometer-onderzoek, voelt zich gehecht aan Nederland, terwijl minder dan de helft zich hechte aan de Europese Unie (wel voelde 64 procent zich gehecht aan het abstractere idee van Europa). Voor Europese burgers in het algemeen geldt dat de gehechtheid aan de eigen woonplaats en het eigen land nog sterker dan is dan in Nederland.

---

154 M. Jansen, *Honkvast*, URL: <https://www.meertens.knaw.nl/cms/nl/cms/nl/109-nieuwsbrief/uitgelicht/144412-nederlanders-zijn-verknocht-aan-hun-eigen-regio>, geraadpleegd op 6 september 2018.

Tabel 4.2: gevoel van gehechtheid bij verschillende politieke verbanden als percentage van het aantal respondenten

Mate van gehechtheid*	Percentage Europese burgers				Percentage Nederlandse burgers			
	++	+	-	--	++	+	-	--
met eigen woonplaats	53	36	9	2	33	38	25	4
met eigen land	57	36	5	2	45	44	9	1
met Europese Unie	14	42	30	12	8	34	43	14
met Europa	18	47	24	9	15	49	28	7

*++ = erg gehecht, + = gehecht, - = niet gehecht, -- = helemaal niet gehecht. De percentages van respondenten die weet niet/geen antwoord invulden zijn niet in de tabel opgenomen. Bron: Eurobarometer.¹⁵⁵

Hoe minder verbeeldingskracht abstracte verbondenheid vereist, hoe gemakkelijker die dus tot stand komt. Voorlopig lijkt het bovendien ook *juist* dat er geen wereldwijde organisatie is die mensen het *wereldburgerschap* kan toekennen. Verbanden die groter zijn dan die van de natiestaat zijn vooralsnog niet in staat gebleken om zich op het niveau van de individuele burger als een democratische vanzelfsprekendheid te manifesteren. Als we wederom kijken naar de Europese Unie, dan zien we dat, hoewel het Europees Parlement (EP) in de afgelopen decennia in institutionele zin veel democratischer is geworden, de opkomst bij Europese verkiezingen terugloopt. In 1957 was het EP een raadgevende vergadering met adviesrecht. Inmiddels is het democratisch tekort van het EP grotendeels weggewerkt op de terreinen waar de EU bevoegdheden heeft. Sinds het Verdrag van Lissabon zijn de bevoegdheden verder versterkt. Toch is er de genoemde daling van de kiezersopkomst voor Europese Parlementsverkiezingen.¹⁵⁶ Waar de opkomst in 1979, bij de eerste Europese Parlementsverkiezingen nog 62 procent betrof, maakten bij de verkiezingen in 2014 nog maar 42 procent van de kiezers de gang naar de stembus.¹⁵⁷ Burger-schap-als-rechten, waarbij een recht op democratische vertegenwoordiging hoort, past niet bij de EU zoals die op dit moment bestaat. Het tanende enthousiasme voor de Europese politiek past in een beeld van burgers die zich niet voldoende door

155 Eurobarometer, *Standard Eurobarometer 89. Spring 2018*, Brussel, 2018, pp. 5-14.

156 Vgl. E. van Rooyen, G. Voerman, 'The role of European political parties to broaden the European Union's Legitimacy', in: F. de Beaufort, P. van Schie (red.), *Democracy in Europe. Of the people, by the people, for the people?*, Den Haag, 2010, pp. 99-111.

157 Europees Parlement, *Results of the 2014 European elections*, URL: <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/turnout.html>, geraadpleegd op 6 September 2018.

het Europese verband voelen aangesproken.

Het EHRM heeft zich daarnaast met enkele uitspraken buiten de maatschappelijke realiteit van EVRM-partijstaten geplaatst. Het EVRM zet grotendeels dezelfde klassieke grondrechten uiteen als die in de Nederlandse Grondwet. Bij het tekenen van het EVRM in 1950 leek Nederland zich niet te binden aan bepalingen die voor Nederlandse burgers nieuwe rechtssituaties zouden creëren. Artikel 1 EVRM bepaalt wel dat de rechten en vrijheden in het verdrag gelden voor iedereen die onder de rechtsmacht van de partijstaten valt – dus niet uitsluitend voor staatsburgers.¹⁵⁸ Uitspraken van het Hof creëren soms politieke controverse omdat ze het staatsburgerschap diffuser maken terwijl burgers in Europese landen hun staatsburgerschap nog altijd prioriteren boven Europees burgerschap. In het kader van het exclusieve politieke verband van burgerschap-als-rechten is het essentieel dat de discussie over een uitspraak van een internationale rechter met politieke implicaties gevoerd blijft worden. Er moet telkens kritisch worden gekeken naar het effect van verdragenrecht op de exclusieve status van het Nederlandschap.

4.4 De misvatting van het morele kosmopolitisme

Het gegeven dat burgers in de Europese Unie er nog altijd de voorkeur aan geven burger te zijn in het eigen statelijke verband, roept de vraag op of burgers van dezelfde staat dan ook in morele zin op bijzondere wijze met elkaar in verband staan. Hebben burgers meer morele plichten ten opzichte van elkaar en hun eigen verband dan ten opzichte van andere mensen en andere verbanden op de wereld? Ethische theorieën die zeer algemeen zijn verwoord, zoals het utilitarisme of de Kantiaanse plichtethiek, maken geen onderscheid tussen de ethische relatie tussen twee Nederlanders en de ethische relatie tussen een Nederlander en een Belg – of, nog verder van zijn bed, een Nederlander en een Angolees. Uit de gevolgenethiek, die goed en kwaad situeert in de *gevolgen* van handelingen, kan logisch en consistent volgen dat Nederlanders een groot deel van hun inkomen afstaan aan individuen in landen die veel armoede kennen, omdat die individuen, als ze er een klein beetje op vooruit gaan, veel gelukkiger worden van het uitgekeerde bedrag. Een plichtethiek, die stelt dat *handelingen* goed of kwaad zijn, vereist in alle morele relaties exact dezelfde handeling – we hebben volgens de plichtethiek formeel dezelfde ethische relatie met onze zoon, dochter of een goede vriend als met iemand die ver weg leeft. In algemene zin hechten beide vormen van ethiek dus geen bijzondere waarde aan de verhouding tussen twee mensen die afkomstig zijn uit dezelfde gemeenschap.

Zo ingevuld kenmerken beide ethische theorieën zich door moreel kosmopolitisme. Morele kosmopolieten maken geen onderscheid tussen de plicht om een familielid, een buurgenoot of een landgenoot te helpen en de plicht om iemand te helpen die in een ander land woont, ver hier vandaan. Als een Nederlander meer moreel gewicht geeft aan de relatie met een andere Nederlander ten opzichte van

158 J.G.C. Wiebenga et al, *Onbetwistbaar recht?*, p. 101.

alle andere wereldburgers, dan is dat voor kosmopolieten niet anders dan iedere andere vorm van moreel gewicht geven aan relaties op basis van cosmetische kenmerken: uiterlijk, etniciteit, geslacht of godsdienst. De Canadese kosmopolitische denker Joseph H. Carens stelt dan ook dat het feit dat men burger wordt van een land waarvan de ouders ook burger zijn, net zo arbitrair is als iemands geslacht of huidskleur. Burgerschap is volgens Carens een kwestie van 'erfrecht', het is een status die je erft van je ouders. Hij stelt dat het vreemd is dat juist westerse democratieën, die volgens hem ooit zijn ontstaan als tegenreactie op geërfde sociale posities, burgerschap blijven beschouwen als een geërfde status.¹⁵⁹ Het prioriteren van de Nederlander-Nederlander-relatie is voor kosmopolieten daarom niet meer of minder dan discriminatie.¹⁶⁰ De ideale wereldburger discrimineert niet; hij vindt iedere relatie tot elke andere wereldburger even belangrijk.

De Amerikaanse filosofe Christina Hoff Sommers noemt deze positie een dwaling. Ze illustreert dat aan de hand van een personage in het boek *Bleak House* van Charles Dickens, mevrouw Jellyby geheten. Mevrouw Jellyby besteedt al haar aandacht aan buitenlandse armen. Ze wil hen zoveel mogelijk hulp verschaffen en ervoor zorgen dat zij een zo goed mogelijk leven zullen leiden – minstens zo goed als het leven dat men in Engeland, haar thuisland, kan leiden. Ze vindt het zo belangrijk om de arme, in ontwikkelingslanden wonende medemens te helpen, dat ze daarbij wel haar kinderen volledig verwaarloost.¹⁶¹ Op basis van dit voorbeeld kunnen we stellen hoe absurd het is als moeders in het algemeen evenveel aandacht moeten geven aan alle andere mensen op de wereld als aan hun eigen kinderen. Morele kosmopolieten begaan een dwaling, omdat zij geen gradaties aanbrenge(n) in de verbondenheid van het individu met andere individuen. Als gevolg daarvan zijn deze kosmopolieten ofwel net als de idealistische mevrouw Jellyby en prioriteren ze niet de morele banden van individuen dichtbij, of zien ze hun potentiële verband met elke andere individu als absoluut vrijblijvend. De kosmopoliet is zo ofwel de idealist die zich druk maakt om alle wereldlijke problemen en daardoor overspoeld wordt door eindeloze plichten jegens alle andere wereldburgers, of hij is de culturele kosmopoliet, een soort toerist – zelfs in zijn 'eigen' land. Net als een toerist bezoekt hij een aantal bezienswaardigheden die hij vluchtig bewondert maar treft hij, in alles wat hij ziet, niets meer dan een toeristische attractie. De culturele kosmopoliet neemt de zaken waar op een afstand. Hij voelt zich niet verbonden met wat hij ziet.¹⁶²

Moraliteit kan meer van ons vereisen naarmate we meer verbonden zijn met een ander. We kunnen niet van alle moeders vragen om evenveel waarde te hechten aan hun band met een verre ander als aan hun concrete band met hun kind: het

159 Joseph H. Carens, *The Ethics of Immigration*, p. 21.

160 A. Stilz, *Liberal Loyalty*, p. 22.

161 C. Hoff Sommers, 'Filial Morality', *The Journal of Philosophy*, 1986, vol. 83, nr. 8, pp. 439-456, p. 442.

162 B. van Leeuwen, 'If we are flâneurs, can we be cosmopolitans?' *Urban Studies*, 20 september 2017, pp. 1-16, pp. 2-3

is *natuurlijk* en over het algemeen moreel juist dat moeders zich het lot van hun eigen kinderen meer aantrekken dan het lot van ongelukkige mensen ergens ver weg. We zouden aan de hand van deze dwaling ook kunnen stellen dat het moreel te verantwoorden is dat een individu liever zijn partner, buurtgenoot of een goede vriend moreel bijstaat dan dat hij steun geeft aan iemand die hij niet kent en die ver van hem vandaan woont. Liefde, ouderliefde en vriendschap kennen altijd een vorm van moreel particularisme en kunnen niet uitgebreid worden tot een groot aantal willekeurige anderen.¹⁶³

Tot slot vereist het abstractere, directe samenlevingsverband dat de rechten van individuen garandeert ook een bijzondere morele band: daarbij hoort het wederkeren van vrijheden en rechten die horen bij burgerschap – het na- en voorleven van de basisgrammatica die in wat volgt aan de orde komt – maar we leiden er ook de basis voor de belastingmoraliteit uit af, zoals blijkt uit de bovenstaande discussie over het delen van sociale voorzieningen. Binnen een politiek verband moet de bescherming en voortdurende garantstelling van individuele vrijheden door de overheid immers gezamenlijk gefinancierd worden.

De morele plichten die voortvloeien uit burgerschap zijn dus in zekere zin zwakker dan de morele plicht van een moeder ten opzichte van haar kind of dan de morele plicht die je kan voelen ten opzichte van een vriend of een goede buur. Plichten die horen bij burgerschap zijn dan wel weer veeleisender dan zeer algemene morele plichten ten opzichte van mensen die in een ander land wonen.¹⁶⁴

4.5 Het recht om rechten te hebben

De natiestaat is, al met al, het meest efficiënte en, zo blijkt uit de aangehaalde cijfers, ook het meest legitieme politieke verband om duurzame verbondenheid op basis van burgerschap vorm te geven. We stelden reeds dat de natiestaat bovendien, empirisch gezien, het enige verband is dat vooralsnog rechten *kan* beschermen. Dat dit in de moderne tijd het geval is, kan goed worden geïllustreerd door niet alleen te kijken naar alternatieven voor de natiestaat (zoals Europa of de wereld), maar ook door de natiestaat helemaal weg te denken: door te denken aan een stateloze wereld waarin individuen geen samenlevingscontract hebben gesloten. Individuen zijn in die wereld 'stateloos'. Wie van geen enkele staat burger is, is niets verplicht aan een overheid. Je zou kunnen zeggen dat de stateloze kan genieten van 'perfecte vrijheid'¹⁶⁵ of dat hij het 'naakte leven' leeft.¹⁶⁶ Dat klinkt mooi, maar in de praktijk is stateloosheid de meest preciaire positie waarin een mens kan verkeren. Om dat te illustreren heeft de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben ook wel het onderscheid gemaakt tussen burger en lichaam: wie lid is van een politiek verband, is burger, maar

163 A. Honneth, *The struggle for recognition*, pp. 95-107.

164 A. Stilz, *Liberal Loyalty*.

165 J. Locke, *Two Treatises of Government*, London, 1689.

166 G. Agamben, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford, 1998.

wie stateloos is, is niets meer dan βίος, een lichaam. De stateloze is uitgesloten van elk politiek verband. Hij is geen deelgenoot van het politieke leven; hij heeft alleen het biologische leven.¹⁶⁷ Hij heeft zodoende geen recht om mee te doen aan politiek en geen garantie dat zijn rechten worden beschermd; hij is *de jure* rechteloos.¹⁶⁸ Kortom, hij verkeert in 'een toestand van oneindig gevaar'.¹⁶⁹

Burgerschap als wettelijke identiteit is noodzakelijk voor rechten. Niet voor niets is in de *Sustainable Development Goals* van de Verenigde Naties opgenomen dat in 2030 iedereen een wettelijke identiteit heeft, met inbegrip van geboorteregistratie.¹⁷⁰ Dit past in een langere traditie van de VN die het belang onderkent van het beschikken over een nationaliteit en een paspoort. Stateloosheid werd vooral na de Eerste Wereldoorlog een internationaal probleem. Het niet beschikken over een nationaliteit betekende dat men ook niet hoefde te rekenen op bescherming van mensenrechten. In de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is daarom niet voor niets in artikel 15 opgenomen dat alle mensen recht hebben op een nationaliteit – op een paspoort dus. Daarmee bevestigt de Verklaring dat de staat vooralsnog het enige middel is om mensenrechten te beschermen. Burgerschap kan zo gelijk worden geschakeld aan staatsburgerschap, of het beschikken over een *nationaliteit*, of het bezitten van een paspoort.

Overigens is het bezitten van een paspoort alleen niet voldoende voor de bescherming van rechten. Niet alle staten beschermen de rechten van het individu. Het bestaan van de rechtsstaat is daarom de andere strikte voorwaarde voor het garanderen van individuele rechten. Staatsburgerschap is wel een *noodzakelijke* voorwaarde voor de garantie van rechtsbescherming. Het staatsburgerschap is zo de wortel van de rechten van het individu; het biedt toegang tot alle andere rechten die individuele vrijheid garanderen. Iemand kan alleen rechten hebben als hij staatsburger is, een besef waar burgers meer doordrongen van zouden mogen raken. Mensen doordrongen maken van de precaire staat van stateloosheid, het publiekelijk articuleren en het ritualiseren van burgerschap-als-rechten zijn daarbij belangrijke middelen om het burgerschap een verbindende waarde te geven.

167 Ibidem, p. 13.

168 H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, p. 267.

169 M. Walzer, *Spheres of Justice*, p. 32.

170 Verenigde Naties, *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, New York, 2015, p. 29.

V. BASISGRAMMATICA VAN BURGERSCHAP

Burgers bejegenen elkaar niet meer altijd als burger van dezelfde samenleving en spreken elkaar niet altijd meer aan op het gedrag dat past bij Nederlands burgerschap. We zien elkaar niet altijd meer als Nederlander, maar als vreemden die in hetzelfde land wonen. Toch is dat raar: alle Nederlanders hebben immers wel iets gemeen. Ze hebben allemaal dezelfde rechten.

De vervreemding is aangejaagd door het op multiculturalistische wijze benadrukken van groepsidentiteit en -cultuur. Het antwoord hierop moet een hernieuwde nadruk op burgerschap zijn. Burgerschap moet daarbij de invulling krijgen van het *burgerschap-als-rechten*: het benadrukken van de identiteit van alle Nederlanders als burgers die dezelfde rechten delen en elkaar overeenkomstig die rechten behandelen als gelijken voor de wet.

Zoals in hoofdstuk drie gesteld staat burgerschap-als-rechten haaks op de ideologie van het multiculturalisme: het eerste veronderstelt een monocultuur op basis van verworven rechten en vrijheden, terwijl het tweede het bestaan van zo'n monocultuur beperkt en zelfs onwenselijk vindt. Als Nederlanders doordrongen raken van het besef dat zij het Nederlandse staatsburgerschap delen, dan beseffen zij dat ze als Nederlands burger aanspraak maken op dezelfde rechten en in die zin – en in die zin alleen – elkaars gelijke zijn. Verbondenheid tussen burgers kan ontstaan op basis van dit idee: dat elke Nederlander aanspraak maakt op de unieke set rechten die we in Nederland hebben verworven en dat iedere Nederlandse burger beseft dat zijn medeburger ook die rechten heeft en ook een rol speelt in het vormgeven en beschermen van die set rechten.¹⁷¹ Voor verbondenheid op basis van gedeeld burgerschap is daarom belangrijk welke rechten men door de tijd heen verworven heeft en de wil om die rechten te blijven beschermen in de toekomst. De verworven rechten vormen de minimaal noodzakelijke 'monocultuur'. We hebben gezegd dat de overheid tot doel mag hebben om de minimaal noodzakelijke verbondenheid tussen burgers tot stand te brengen: die *minimale verbondenheid* is namelijk nodig in het belang van hun individuele vrijheid, terwijl het bevorderen van verbondenheid die meer dan noodzakelijk is ernstig kan raken aan individuele vrijheid.

Wat allereerst nodig is, is begrip waarom de Nederlandse overheid noodzakelijk is voor het beschermen van de vrijheid van elke burger¹⁷² en besef dat het voortduren van de beschermende status van het burgerschap afhangt van de wil van burgers om elkaar die status in de toekomst te blijven garanderen. Opnieuw wijzen we op het in het geschrift *Liberale verantwoordelijkheid* benadrukte: de individuele vrijheid die de overheid dient te beschermen kan alleen bestaan wanneer ze door burgers *gezamenlijk* gevestigd en *gezamenlijk* beschermd wordt.¹⁷³ Verbondenheid

171 A. Stilz, *Liberal Loyalty*, p. 118.

172 Ibidem, p. 119.

173 M. Wissenburg, 'De publieke verantwoordelijkheid van de burger', p. 78.

door middel van gedeeld burgerschap bestaat er zo in dat alle burgers van hetzelfde verband zich dagelijks committeren aan de spelregels die hun samenlevingsverband verduurzamen. Het dagelijks plebisciet dat Renan noemt is hier een treffend concept: elke dag opnieuw verricht iedere burger bewust of onbewust een handeling waaruit blijkt dat hij die dag weer deel uit wil blijven maken van zijn samenlevingsverband, met alvast het voornemen dat hij morgen ook weer bij dat verband hoort.¹⁷⁴

Het dagelijkse karakter van dat ‘plebisciet’ moet niet worden onderschat. Elke dag maakt iedere burger immers wel gebruik van een recht of veronderstelt hij een recht: het recht om een mening te uiten, het recht om eigendom te bezitten en dat voor eigen doeleinden aan te wenden, het recht op een eigen geloofsovertuiging, het huisrecht dat mensen de zekerheid geeft om ongestoord thuis te zijn – enzovoort. In het zich beroepen op allerlei rechten – elke dag opnieuw – zit de bewuste of onbewuste toezegging van het individu dat hij burger is van een samenlevingsverband van burgers die allemaal elkaars rechten erkennen. We kunnen dit ook wel zien als een dagelijks onderhoud van de fundamenteën van onze democratie en onze rechtsstaat.¹⁷⁵

5.1 Basisgrammatica van het Nederlandschap

Uit de meeste rechten die een individu heeft, volgt een plicht voor de overheid (een verticale plicht) om inroeping of gebruikmaking van dat recht te tolereren. Bij verbondenheid tussen individuen – het in het tweede hoofdstuk genoemde horizontale verband – gaat het om verhoudingen tussen individuen. Daarom kijken we hier naar rechten en plichten die horizontaal, tussen burgers, gelden. Die kunnen we wel degelijk afleiden uit verticale plichten. Als de overheid het huisrecht van een burger moet beschermen, dan kan een overheid in principe ook optreden tegen medeburgers die dat huis binnen willen dringen. Als een overheid garant staat voor het recht van een burger om zijn mening te uiten, dan past daarbij dat ook medeburgers niet pogen om die burger monddood te maken.

Als we, omgekeerd, geen enkele plicht zouden hebben ten aanzien van een ander en op ieder moment zouden mogen kiezen om zijn rechten aan de kant te zetten, dan zou burgerschap-als-rechten net zo’n precaire positie opleveren als reeds genoemde stateloosheid. Uit burgerschap-als-rechten volgt dus een grotendeels met rechten correlerende set plichten die geldt tussen burger en overheid, maar in zekere zin ook tussen burgers onderling.¹⁷⁶

174 E. Renan, *Wat is een natie?*, p. 99.

175 S. Kaag, ‘Wees niet stil, wij zijn met velen’, *Trouw*, 1 oktober 2018.

176 De leer dat tegen iedere recht een plicht staat is afkomstig van de jurist Wesley Newcomb Hohfeld. Rechtsfilosofen hebben later wel laten zien dat er ook rechten zijn waartegenover geen plicht kan worden gezet en vice versa. Zie: W.N. Hohfeld, *Fundamental Legal Conceptions as applied in judicial reasoning and other legal essays*.

Ten behoeve van individuele vrijheid bestaan er idealiter zo min mogelijk *verplichtingen* voor burgers; tegelijkertijd hebben we gezien dat er ten behoeve van diezelfde vrijheid wel minimale verbondenheid moet bestaan. Minimale verbondenheid ontstaat als de ene burger zijn meest basale rechten verwezenlijkt ziet doordat zijn medeburger die rechten plichtmatig aanvaardt. Het plichtmatig aanvaarden of *toleren* van het recht van de medeburger, schept wederkerigheid die gepaard gaat met vertrouwen en zekerheid. Die minimale noodzakelijke wederkerigheid die het doen van een beroep op een recht door het ene individu koppelt aan het plichtmatig tolereren van dat beroep door een andere burger, noemen we hier de basisgrammatica van burgerschap.¹⁷⁷ Het min of meer aanvaarden van die basisgrammatica past in het bewust of onbewust dagelijks willen verduurzamen van het samenlevingsverband.

Als algemene regel kunnen we zo stellen dat de spelregels van het burgerschap ontleend worden aan de meest basale rechten die individuen hebben in hun samenlevingsverband. Voor de meeste landen zal gelden dat die rechten terug zijn te vinden in het oprichtingsdocument, dat wil zeggen het initiële samenlevingscontract, of de grondwet. De rechten of afspraken die worden gemaakt in dat document (de burgerschapsgrammatica) veronderstellen van alle burgers een plicht om zich naar die grammatica te gedragen.

De basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap wordt dus afgeleid uit het samenlevingscontract dat geldt voor Nederland. Nederland kent zowel een oprichtingsdocument als een Grondwet: het Plakkaat van Verlatinghe uit 1581 geldt als het oprichtingsdocument. De Nederlandse Grondwet, waarvan de eerste versie dateert uit 1798 en de huidige versie, die stamt uit 1814 *of* 1815.¹⁷⁸ Voor een minimale invulling van burgerschap-als-rechten is vooral het eerste hoofdstuk van de Grondwet, dat de grondrechten behandelt, van belang.¹⁷⁹ Wederom is bij het afleiden van de basisgrammatica het onderscheid tussen verticale rechten en plichten en horizontale rechten en plichten van belang. De verhouding tussen burger en overheid laten we hier zoals gezegd buiten beschouwing. Rechten en plichten die relevant zijn voor een afleiding van wat de basisgrammatica van burgerschap is, leiden we dan ook vooral af uit de zogeheten uitingsrechten, vastgelegd in de artikelen 5 tot en met 9, namelijk: het petitierecht (art. 5 Gw), de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (art. 6 Gw), de vrijheid van meningsuiting (art. 7 Gw), de vrijheid van vereniging (art. 8 Gw) en de vrijheid van vergadering en betoging (art. 9 Gw).

Nogmaals: hoewel die artikelen in strikte zin bepalen welke rechten burgers hebben ten overstaan van de overheid, bieden ze wel degelijk inspiratie voor de vraag hoe Nederlanders op basis van gedeeld burgerschap met elkaar om zouden

177 A. Ellian, 'Leve de monoculturele rechtsstaat'.

178 W. Voermans, 'De vergeten Grondwet', *De Gids*, 2014, nr. 2, pp. 22-23.

179 P.J. van Zunderd, et al., *Respect en burgerzin*, p 20.

moeten gaan. Dat inzicht zit verpakt in de term ‘uitingsrechten’: het zijn rechten die beschermen dat burgers zich op door hen gewilde manieren mogen uiten in de publieke sfeer. De basisgrammatica herformuleert die uitingsrechten als de plicht om bepaalde uitingsvormen te tolereren en anderen scherp af te wijzen. We gebruiken de artikelen dus om af te leiden wat *de minimale basisgrammatica van burgerschap is die zorgt dat, doordat burgers elkaar erkennen in hun rechten en plichten, het samenlevingsverband zich, ten behoeve van de individuele vrijheid, verduurzaamt.*

5.2 De geest van het Plakkaat van Verlatinghe en de Grondwet

Als we de basisgrammatica die ten grondslag ligt aan het Nederlandse burgerschap in de context plaatsen van het Plakkaat van Verlatinghe en de grondrechten, in het bijzonder de uitingsrechten, in de Nederlandse Grondwet, dan is het wel essentieel dat burgers enige notie hebben van de strekking van deze documenten. Voor een goed begrip van waar het samenlevingsverband vandaan komt en welke grondrechten deel uitmaken van de rechtsstatelijke monocultuur, is minimale kennis van deze documenten nodig. Bij de basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap hoort daarom, allereerst, minimaal besef over de historische en hedendaagse context van dat burgerschap. Daarvoor mag de ‘burgerlijke religie’ of het ‘constitutionele geloof’¹⁸⁰ van Amerikanen in hun Grondwet best als voorbeeld dienen. Hoewel zowel de Amerikaanse als Nederlandse Grondwetten een lange geschiedenis kennen, weet de Amerikaanse burger veel meer over de eigen Grondwet dan de Nederlandse. Amerikanen kennen soms hele frases uit hun hoofd. Hoewel het misschien overtrokken is om van Nederlanders te vereisen dat ze de Grondwet kunnen citeren, zijn basale noties van de tekst en de achtergrond van het Plakkaat van Verlatinghe, de Grondwet uit 1815 en Thorbecke’s Grondwet uit 1848 essentieel voor een begrip van de basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap. Nu doet de Nederlandse overheid te weinig om het nationale oorsprongsverhaal te articuleren en te onderwijzen. ‘De bronteksten [zoals het Plakkaat der Verlatinghe] die nationaal en internationaal zo revolutionair waren, liggen in de archieven te vergaan – terwijl de Amerikanen allang een *Constitution Center* zouden hebben opgericht om met de modernste museumtechnieken hun bezielende verband – de open en vrije natie met kansen voor iedereen – in de schijnwerpers te zetten,’ aldus Geerten Waling.¹⁸¹ Deze Amerikaanse insteek, waarbij voortdurend wordt gearticuleerd waartoe het verband op aarde is, mag een inspiratie zijn voor de Nederlandse overheid.

Daar past ook bij dat de kern van de Nederlandse Grondwet vaker wordt benoemd. In Nederland zetten individuen die inburgeren nu, als onderdeel van het inburgeringsproces, een handtekening onder een zogeheten participatieverklaring (zie ook Bijlage 1). Door middel van hun ondertekening verklaren ze dat iedereen in Nederland gelijk is, ieder zijn eigen partner mag kiezen, ieder zelf mag kiezen

180 S. Levinson, *Constitutional Faith*, Princeton, 1988.

181 G. Waling, ‘Vaderlandsliefde als liberale deugd’, p. 111.

waarin hij gelooft, ieder naar school mag, ieder de vrijheid van meningsuiting heeft – maar niet mag discrimineren en ieder voor zichzelf zorgt – maar dat de overheid mensen helpt die hulp nodig hebben.¹⁸² Op basis van het benoemen van de Nederlandse Grondwet kan de participatieverklaring worden aangevuld met de hier voorgestelde basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap, alsmede met de belangrijkste in Nederland verworven grondrechten en de artikelen die regelen hoe de Grondwet mag worden gewijzigd (zoals artikel 137 Gw). Bovendien kan de participatieverklaring op zo'n manier geformuleerd worden dat de ondertekenaar explicieter akkoord gaat met het conformeren aan de Nederlandse rechtsorde en zich daaraan openlijk persoonlijk verbindt. Naast het ondertekenen van de participatieverklaring leggen nieuwkomers uiteindelijk in een ceremonie een belofte af op de Grondwet. Die luidt:

Ik zweer (verklaar) dat ik de grondwettelijke orde van het Koninkrijk der Nederlanden, haar vrijheden en rechten respecteer en zweer (beloof) de plichten die het staatsburgerschap met zich meebrengt getrouw te vervullen. Degene die de verklaring aflegt voegt daar ter bevestiging aan toe: Zo waarlijk helpe mij God almachtig, of: Dat verklaar en belooft ik.¹⁸³

Het is belangrijk dat er op deze manier expliciet aandacht blijft voor de rechten die horen bij het Nederlandse burgerschap. Ritualisering van aandacht voor het Plakkaat van Verlatinghe en de Grondwet is belangrijk om burgers bewust te maken van de rechten die het verband waar zij deel van uitmaken hen garandeert.

Die ritualisering kan ook op zijn plaats zijn voor reeds ingezetenen. Wie de middelbare school verlaat, wie achttien jaar oud wordt en dus het kiesrecht krijgt, of wie zijn paspoort komt afhalen, zou een toegankelijk, eenvoudig boekje kunnen ontvangen met daarin de ijkpunten van de geschiedenis van de Nederlandse samenleving, de grondrechten die gelden in Nederland (het eerste hoofdstuk van de Grondwet), alsmede met andere voor burgers essentiële bepalingen uit de Grondwet – zoals, wederom, artikel 137 van de Grondwet die herziening van die wet regelt, welke zo belangrijk is omdat het toont dat het samenlevingscontract in principe ook open staat voor verandering. Het artikel geeft blijk van het principiële veranderlijke karakter – de *onbepaaldheid* – van het samenlevingsverband.¹⁸⁴ Te allen tijden moet duidelijk zijn dat de Grondwet niet in beton is gegoten, maar dat haar wijziging wel een gewichtige aangelegenheid is.¹⁸⁵ De formulering en grondslagen

182 DUO, *Participatieverklaring*, URL: <https://www.inburgeren.nl/participatieverklaring.jsp>, geraadpleegd op 20 september 2018

183 Art. 23 Rijkswet op het Nederlanderschap.

184 C. Lefort, *Wat is politiek?*, p. 100.

185 B.M.J. van der Meulen, 'Herziening grondwet'. In: E.M.H. Hirsch Ballin en G. Leenknecht (red.), *Artikelsgewijs commentaar op de Grondwet*, webeditie 2018. URL: www.Nederlandrechtsstaat.nl, geraadpleegd op 20 september 2018.

van alle wetten kunnen voortdurend ter discussie worden gesteld.¹⁸⁶ Het gaat er dus in eerste instantie niet om dat burgers de bestaande Grondwet onderschrijven, maar vooral dat ze het idee van een constitutie als grondspel van de samenleving accepteren. Burgers onderschrijven zo dat de 'grondwet van een burgerlijke samenleving de minimale grammatica van de politieke orde [is], waarbinnen wetten en rechtspraak maatschappelijke conflicten en belangen beslechten'.¹⁸⁷

Kennis van het oorsprongsverhaal van een politiek verband en de bijhorende oprichtingsdocumenten of samenlevingscontracten hoort überhaupt expliciet thuis in het onderwijscurriculum van dat politieke verband. Het voorleven en doorgeven van burgerschap door burgers zelf is belangrijk in de zin van het dagelijks plebisciet van Renan. Het onderwijs is echter de natuurlijke plaats waar Nederlanders kennis en vaardigheden opdoen die belangrijk voor hen zijn als burger binnen het Nederlandse verband.

Als de waarde van verworven grondrechten telkens weer opnieuw wordt gearticuleerd en benadrukt, ontstaat gemakkelijker wat historicus Johan Huizinga heeft genoemd 'de wil tot handhaving en verweer van wat eigen en dierbaar is'¹⁸⁸ – waarmee hier de wil tot bescherming van rechten en vrijheden in het eigen verband wordt bedoeld. Kennis van en inzicht in de achtergrond en de doorwerking van het Plakkaat van Verlatinghe en de Grondwet, leveren vervolgens inzicht in de grammatica van het Nederlands burgerschap op. Uit kennis van de Grondwet vloeit meteen de vereiste dat burgers kennis hebben van democratische procedures. Er vloeien ook drie algemene voorschriften voor het gedrag van Nederlandse burgers uit voort: het zeggen wat je vindt, het tolereren van andermans verschillen en het benaderen van politiek als vreedzame strijd. In wat volgt zetten we per voorschrift uiteen waarom dit gedrag past binnen de basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap.

Durven zeggen wat je vindt

Coos Huijsen en Geerten Waling stellen dat het Plakkaat van Verlatinghe in de geschiedenis is gaan gelden als een blauwdruk voor hoe een volksofstand gerechtvaardigd moet worden: het Plakkaat 'was een combinatie van politieke theorie en propaganda. Het bood een rechtvaardiging van de beslissing om de Spaanse landheer van diens gezag vervallen te verklaren. Dat daarvoor zo'n uiteenzetting moest worden geschreven, illustreert al dat de beslissing niet vanzelfsprekend was en een gewaagde zet betekende in een politiek schaakspel'.¹⁸⁹ De schrijver van het Plakkaat, de jurist en griffier van de Staten-Generaal Jan van Asseliers (1530-1587), zoekt expliciet naar 'wettelijke gronden' om het gezag vaarwel te zeggen. Die treft hij onder

186 A. Ellian, B. Rijpkema, 'Weerbare democratie. Lessen uit het denken van Claude Lefort en Karl Popper', *Ethische perspectieven*, vol. 27, nr. 2, 123-149, p. 127.

187 A. Ellian, 'Leve de monoculturele rechtsstaat'.

188 J. Huizinga, *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw*, p. 9.

189 C. Huijsen, G. Waling, *De geboortepapieren van Nederland*, pp. 145-146.

meer in het feit dat de Spaanse landheer Filips II vrijheden en privileges van zijn onderdanen, zoals de godsdienstvrijheid, niet erkent. Het Plakkaat als oprichtingsdocument verschaft zo de context waarin common sympathies rondom vrijheid en eigenheid van Nederlandse mensen ontstaan, die met durf en lef worden verdedigd – maar dan wel weer op redelijke (wettelijke) gronden. Die durf mag beslist als een basisregel voor Nederlandse burgers gelden. Het past in feite ook bij hoe men in andere landen naar ons kijkt. Een onderzoek van het *Algemeen Dagblad* wees uit dat buitenlanders Nederlandse toeristen bestempelen als ‘assertief’, ‘rechtdoorzee’, ‘makkelijk in de omgang’ maar ook ‘direct’, ‘informeel’ en ‘brutaal’.¹⁹⁰ Deze termen passen bij het Nederlands burgerschap: ze veronderstellen mondige burgers die, als het moet, zeggen waar het op staat. Het past bovendien in hoge mate binnen de democratische rechtsstaat: het durven meedoen is een belangrijke regel om het democratische proces te doen voortduren. Burgers moeten elkaar kunnen tegen spreken en daar in principe ook toe bereid zijn. Ze durven zich bovendien kritisch op te stellen en hun emoties bespreekbaar te maken. Dit vereist burgerlijke moed en soms brutaliteit. Indien burgers zeer veel zelfvertrouwen en moed nodig hebben om hun mening te uiten, kunnen we niet stellen dat zij deel uitmaken van een liberale samenleving. In zo’n samenleving is het van belang dat burgers zoveel mogelijk zelf kunnen reflecteren op de positie van anderen. Tegelijkertijd moeten burgers die zich durven te uiten ook aanvaarden dat zij ongelijk kunnen hebben of dat anderen hun ongelijk kunnen en mogen aantonen. Hierin komt weer het onbepaaldheidsaspect van een democratische samenleving terug: het democratische debat heeft nooit een conclusie met een waarheid die iedereen zal moeten accepteren.

In een democratie worden conflicten tussen mensen geïnstitutionaliseerd. Zo ontwikkelt een open samenleving zich door confrontaties en conflicten tussen meningen. Een continue botsing van deelbelangen is echter niet productief als burgers uit het oog verliezen dat zij als Nederlanders burgers zijn van hetzelfde verband: burgers moeten dat verband niet kapotmaken omwille van politieke strijd. Ze hoeven elkaar dan ook helemaal niet te overtuigen van het eigen gelijk. Uiteindelijk heeft ieder individu een eigen mening en een godsdienst of levensovertuiging. Voor wie niet mee wenst te doen en zijn mening liever voor zichzelf houdt, is ook ruimte. Een liberale democratie moet accepteren dat burgers verschillende ideeën hebben over de intrinsieke waarde van participatie in de politiek – het kan niemand worden verboden om kluizenaar te zijn binnen het politieke verband.

Tolerantie van verschillen

In het Plakkaat, maar ook uit de artikelen 6 en 7 van de Nederlandse Grondwet, blijkt bovendien dat Nederlanders hechten aan vrijheden. Voor elk volk dat hecht

190 S. Bom, ‘Zo denken buitenlanders over Nederlandse toeristen’, *Algemeen Dagblad*, 10 juli 2018, URL: <https://www.ad.nl/lifestyle/zo-denken-buitenlanders-over-nederlandse-toeristen--a81ea382/>, geraadpleegd op 20 september 2018.

aan de vrijheid van individuen, moet het beginsel gelden dat ieder individu uniek is – de in hoofdstuk 2 genoemde *uniciteit* – en dat als gevolg daarvan pluraliteit kan ontstaan. *Pluraliteit* scheidt daarmee zowel verschillen als verbinding tussen mensen: elke burger is hetzelfde als andere burgers in zoverre dat niemand ooit hetzelfde is als iedere andere burger die ooit heeft geleefd, leeft, of zal leven.¹⁹¹

Artikelen 6 en 7 van de Grondwet regelen de godsdienstvrijheid en de vrijheid van meningsuiting. Ten grondslag aan het beschermen van die rechten ligt dit idee van uniciteit: dat individuen anders denken over zaken en dat verschillen tussen ideeën moeten worden getolereerd. Tolerantie van pluraliteit is daarmee, naast de durf en mogelijkheid om de eigen inzichten te formuleren, een essentieel onderdeel van Nederlands burgerschap. Daarbij moet expliciet worden benoemd dat het om *tolerantie* van de medeburger gaat – niet om respect of een positieve waardering. Zoals in het derde hoofdstuk beschreven betekent tolerantie niet dat *alle* voorkomende posities in een samenleving gelijkwaardig zijn.¹⁹² Tolerantie veronderstelt *juist* dat dit niet zo is: wat getolereerd wordt is misschien niet aangenaam of juist. Burgers tolereren een bepaalde gedragwijze of opvatting *ondanks* dat zij zelf een andere positie hebben en ondanks dat ze de positie van een ander zelfs als minderwaardig zien. Dit is een wezenlijk verschil met het soort ‘tolerantie’ dat verondersteld wordt in de multiculturalistische ideologie – waar tolerantie eerder een soort eindeloze waardering of respect voor andere posities betekent. Dit idee volgt in zijn geheel niet als plicht uit de grondrechten in artikelen 6 of 7. De plicht van de ene burger die volgt uit het recht op meningsuiting van de andere burger is niets meer dan de plicht om de andere burger zijn zegje te laten doen. De plicht behelst niet dat de ene burger dan respect moet hebben voor de ander of dat hij de positie van de ander niet mag bekritisieren of verwerpen.

Politiek als vreedzame strijd

Uit de wording van de Nederlandse Republiek blijkt tot slot in ieder geval nog één laatste notie die zeer goed past bij het Nederlandse burgerschap: *Nederlanders pakken de wapenen pas op als het niet anders kan*,¹⁹³ als andere, vreedzame middelen zijn geprobeerd. Nederlandse burgers gaan uit van vreedzame middelen – zoals het woord, de pen of politieke vereniging – om politieke doelen te bereiken. Politiek als vreedzame strijd vraagt van ons om de ander, met wie we het niet eens zijn, met debat en argumentatie tegemoet te treden en niet met smaad en laster.

Met een belachelijk gemaakte, geminachte tegenstander hoeven we immers het debat niet meer te voeren.¹⁹⁴

191 H. Arendt, *The Human Condition*, p. 8.

192 H.M. Dupuis, *Over moraal*, p. 67.

193 C. Huijsen, G. Waling, *De geboortepapieren van Nederland*.

194 S. Schaap, *Het rancuneuze gif. De opmars van het onbehagen*, Budel, 2012, p. 212.

De Grondwet geeft burgers ook het recht om vreedzame middelen te gebruiken. Voor het aanpakken van problemen geldt bijvoorbeeld het petitieright dat is vastgelegd in artikel 5 van de Grondwet. Maar Nederlands burgerschap kenmerkt zich ook door de wijze van politiek voeren vanuit een sterk gewortelde verenigings- en vergadercultuur. Als een burger iets wil bereiken, dan zoekt hij bijval van anderen. Daar is de Nederlandse samenleving van doordrongen. In het derde hoofdstuk werd al genoemd dat na Thorbecke's Grondwet van 1848, het recht op vereniging (nu artikel 8 van de Grondwet) en het recht op vergadering (nu artikel 9 van de Grondwet) de opleving van burgerlijke organisatie binnen de zuilen faciliteerden.¹⁹⁵ Sociale cohesie ten tijde van de verzuiling bestond bij gratie van politieke verenigingen die zuilelites afvaardigden om politieke geschillen te beslechten. Karakteristiek voor Nederland is ook het poldermodel – het idee dat men er samen door overleg uit zal moeten komen.

Uit de voorgaande beschouwing volgen, samengevat, tenminste vier implicaties voor wat de basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap is:

- 1) Burgers kennen de strekking en de context van het Plakkaat van Verlatinghe en de Grondwet.
- 2) Burgers kunnen en durven zich te uiten als zij dat willen.
- 3) Burgers bejegenen elkaar als lid van hetzelfde politieke verband *ondanks* pluraliteit, dat wil zeggen, ondanks alle andere denkbare individuele verschillen tussen hen.
- 4) Burgers beroepen zich altijd eerst op vreedzame middelen – zoals het woord, de pen of politieke vereniging en vergadering – om politieke doelen te bereiken.

Al met al kent liberaal, democratisch burgerschap het principe van het eerlijke democratische spel. Burgers hebben, ten overstaan van hun medeburgers, de plicht om zich aan democratische en grondwettelijke spelregels te houden. Juist die plicht faciliteert pluralisme en vreedzame politieke strijd. Dit is bij uitstek een burgerplicht: het betreft geen plicht tegenover de overheid, maar tegenover medeburgers. Het principe van het eerlijke democratische spel geldt echter alleen als elke burger handelt vanuit het idee dat de samenleving een coöperatief verband is tussen individuen die allen een belang hebben bij dat verband. Tegenover individuen of groepen die niet handelen in overeenstemming met die geest, hebben liberale burgers geen plicht om zich aan democratische en grondwettelijke spelregels te houden. Zij zijn, sterker nog, niet welkom in het politieke verband.

195 Van 1810 tot 1848 werd het verenigingsrecht beheerst door de Napoleontische Code Pénal. Daarin was een toestemmingsvereiste opgenomen voor het oprichten van verenigingen van meer dan twintig personen. Zie: G. Leenknecht, Commentaar op artikel 8 van de Grondwet.

VI. AANBEVELINGEN VOOR EEN BEZIELEND VERBAND

Achtereenvolgende kabinetten hebben aangespoord tot een herwaardering van gedeeld burgerschap. In het regeerakkoord van 2017 tussen VVD, CDA, D66 en ChristenUnie wordt expliciet gesproken over het aanscherpen, verduidelijken en herwaarderen van burgerschap. Dat is terecht. De ideologie van het multiculturalisme biedt geen bronnen voor verbondenheid in de Nederlandse samenleving. Het articuleren van beleid langs multiculturalistische lijnen zal zelfs desastreuze gevolgen hebben voor de Nederlandse samenleving.

Burgers kunnen op bezielende wijze betrokken raken bij hun verband aan de hand van een gedeeld besef dat zij rechten delen die hun individuele vrijheid beschermen. Een aantal minimale vereisten van gedeeld burgerschap houdt de bescherming van hun individuele vrijheden in stand. De vraag die we hier hebben gesteld, *hoe we verbondenheid tussen individuen bevorderen in een multiculturele samenleving op basis van gedeeld burgerschap*, vindt zijn antwoord hoofdzakelijk in de geest van het Plakkaat van Verlatinghe en de Nederlandse Grondwet. Deze documenten bezielen de spelregels die horen bij het Nederlandse burgerschap en gelden nog steeds als de grammatica van het Nederlands burgerschap.

Op basis van de uiteenzettingen van de vorige hoofdstukken, geeft de werkgroep daarom de volgende slotoverwegingen en aanbevelingen mee:

Leef burgerschap voor en geef het door. We verwachten van alle Nederlandse burgers, in het bijzonder ouders van Nederlandse kinderen, dat ze de basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap voorleven en op die manier ook doorgeven aan de volgende generaties. We vinden het gezamenlijk belangrijk dat onze kinderen opgroeien in een samenleving waarin zij over ten minste dezelfde vrijheden beschikken als waar we nu over beschikken. Burgerschap-als-rechten bezielt nu juist omdat we onze rechten en vrijheden belangrijk vinden. Voor de onderbouwing van deze aanbeveling, zie:

- a. 2.5, 'Duurzame verbondenheid'
- b. 4.2, 'Het politieke verband in de eenentwintigste eeuw: wie is burger?'
- c. 4.4, 'De misvatting van het morele kosmopolitisme'
- d. 5.1, 'Basisgrammatica van het Nederlandschap'

Verwerp en/of herzie 'multiculturalistisch' beleid als gevolg waarvan individuen zich kunnen onttrekken aan de basisgrammatica van het Nederlands burgerschap. Individen, organisaties en verenigingen die zich niet kunnen of willen vatten naar de spelregels van het Nederlands burgerschap horen niet in Nederland thuis en horen geen aanspraak te maken op Nederlandse subsidies of sociale voorzieningen.

Voor de onderbouwing van deze aanbeveling, zie:

- a. 3.2, *'Multiculturaliteit en verbondenheid'*
- b. 4.2, *'Het politieke verband in de eenentwintigste eeuw: wie is burger?'*

Ritualiseer burgerschap. Het is goed om nieuwe burgers een verklaring te laten tekenen waarin zij beloven om mee te doen in de Nederlandse samenleving en de Nederlandse Grondwet te onderschrijven. Ook bij het afhalen van een paspoort of het verkrijgen van het kiesrecht kan er ruimte zijn voor het ritualiseren van de rechten die horen bij het Nederlandse burgerschap. Toon daarbij telkens dat het een voorrecht is om Nederlands burger te zijn en om aanspraak te kunnen maken op Nederlandse rechten die verankerd zijn in de Nederlandse Grondwet. Voor de onderbouwing van deze aanbeveling, zie:

- a. 4.5, *'Het recht om rechten te hebben'*
- b. 5.2, *'De geest van het Plakkaat van Verlatinghe en de Grondwet'*

Articuleer het Plakkaat van Verlatinghe en de Grondwet als samenlevingscontracten van de Nederlandse samenleving en neem die op als onderdeel van het verplichte onderwijscurriculum. Voor jonge mensen geldt dat zij deel uit gaan maken van een samenleving waarin de Grondwet dagelijks als het reglement van het samenlevingsspel wordt aanvaard. Zorg daarom dat jonge mensen hun rechten leren kennen, begrijpen dat uit de rechten van anderen plichten kunnen vloeien en bereid zijn hun rechten te verdedigen als dat moet. Zorg ook dat zij akkoord gaan met het principe dat er een Grondwet is (in deze of in een toekomstige andere vorm) die regelt dat het verband zich kan verduurzamen. Voor de onderbouwing van deze aanbeveling, zie:

- a. 5.1, *'Basisgrammatica van het Nederlanderschap'*
- b. 5.2, *'De geest van het Plakkaat van Verlatinghe en de Grondwet'*

Kijk kritisch naar internationale verdragen die de rechten en plichten die horen bij Nederlands burgerschap diffuser maken. Nederlanders vormen het verband dat Nederland is; zij dragen via belastingen en participatie bij aan dat verband. De vraag op welke sociale voorzieningen en Nederlandse verworvenheden vreemdelingen een beroep mogen doen, kan niet uitsluitend juridisch beantwoord worden met een beroep op een internationaal rechtelijk verdrag. Bij een fenomeen als globalisering moet rekening worden gehouden met het risico van vervreemding en als gevolg daarvan aantasting van de verbondenheid tussen mensen. Schroom dan ook niet om een politiek debat te voeren over de uitleg die rechters geven aan internationale wet- en regelgeving en kijk telkens kritisch naar wat bovenstatelijk recht betekent voor de exclusieve status van het Nederlanderschap. Voor de onderbouwing van deze aanbeveling, zie:

- a. 2.4, *'Vervreemding'*
- b. 4.2, *'Het politieke verband in de eenentwintigste eeuw: wie is burger?'*

c. 4.3, 'Wereldburgerschap en Europees burgerschap'

Zet de rechten en plichten die horen bij het Nederlands burgerschap voorop in discussies over Europa of grotere politieke verbanden. Vooralsnog is Nederland het enige politieke verband waarin Nederlandse burgers hun rechten gegarandeerd zien. Zolang de Europese Unie of een groter politiek verband niet voldoet aan de eisen van democratische legitimiteit en de capaciteit om rechten te kunnen beschermen, moet het Nederlandse burgerschap de prioriteit krijgen in bijvoorbeeld het onderwijscurriculum. Het Nederlandse burgerschap is voor nu waardevoller dan het Europese burgerschap of wereldburgerschap: dat is het eerlijke verhaal. Voor de onderbouwing van deze aanbeveling, zie:

- a. 2.1, 'Minimale verbondenheid'
- b. Hoofdstuk IV, m.n. sectie 4.3. 'Wereldburgerschap en Europees burgerschap'

Poog niet om vanuit de overheid actief enthousiasme voor andere, grotere verbanden aan te wakkeren als alternatiefsamenlevingsverband. Behoeftte aan verandering of een ander gemeenschappelijk idee of project komt uit burgers zelf. Zonder signalen van Nederlandse burgers dat er behoefte is aan een ander verband en een breed debat in de samenleving over de vraag of een ander verband gewenster is, mag niet zomaar verondersteld worden dat er enthousiasme voor zo'n ander verband is. Voor de onderbouwing van deze aanbeveling, zie:

- a. 2.2, 'Concrete en abstracte verbondenheid'
- b. 3.2, 'Multiculturaliteit en verbondenheid'
- c. 4.2, 'Het politieke verband in de eenentwintigste eeuw: wie is burger?'
- d. 4.3, 'Wereldburgerschap en Europees burgerschap'

BIJLAGE 1. DE PARTICIPATIEVERKLARING

Participatieverklaring *Welkom in Nederland!*

Nederland is een democratie en een rechtsstaat. Dat betekent dat iedereen dezelfde rechten heeft, en dat iedereen zich aan dezelfde regels moet houden. In Nederland spelen de waarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit een centrale rol. Met deze waarden hangen rechten samen waarop u een beroep kunt doen. Deze waarden kunnen alleen stand houden als iedereen actief bijdraagt aan de samenleving. Participatie is in Nederland heel belangrijk.

Vrijheid:

In Nederland mag iedereen denken, doen en zeggen wat hij wil. Dit betekent dat:

- iedereen zijn eigen mening mag uiten;
- iedereen een eigen geloof mag hebben en vrij is wel of niet te geloven;
- iedereen mag uitkomen voor zijn of haar eigen seksuele geaardheid;
- iedereen recht heeft op eigen keuzen en zelfstandigheid (zelfbeschikkingsrecht).

Hier zijn ook grenzen aan verbonden. Wat iemand doet of zegt mag nooit in strijd zijn met de wet. Je mag bijvoorbeeld niet discrimineren, aanzetten tot haat of oproepen tot vijandigheid.

Gelijkwaardigheid:

In Nederland worden alle burgers gelijkwaardig behandeld. Discriminatie naar geslacht, geloof, afkomst of seksuele geaardheid wordt niet geaccepteerd.

Solidariteit:

In Nederland zijn burgers samen verantwoordelijk voor de samenleving. Burgers hebben recht op een veilige leefomgeving, fatsoenlijke huisvesting, eerlijke arbeidsvoorwaarden, minimumloon bij werk, goed onderwijs en goede medische zorg. De overheid heeft de plicht mensen te beschermen tegen uitbuiting en ongelijke behandeling. Burgers moeten in principe in hun eigen levensonderhoud voorzien. Als dat niet op eigen kracht lukt, en er is niemand die kan helpen, dan biedt de overheid hulp.

Participatie:

In Nederland vragen we alle burgers bij te dragen aan een prettige en veilige samenleving, bijvoorbeeld door te werken, naar school te gaan of door vrijwilligerswerk te doen. Dat kan in de wijk, op school of in een vereniging. Het spreken van de Nederlandse taal is hierbij essentieel.

Ik verklaar dat ik kennis heb genomen van de waarden en spelregels van de Nederlandse samenleving en dat ik deze respecteer. Ik verklaar dat ik actief een bijdrage wil leveren aan de Nederlandse samenleving en reken erop dat ik daarvoor ook de ruimte krijg van mijn medeburgers.

Naam:

Geboortedatum:

Handtekening:

_____

Datum ____ - ____ - ____ , te _____

PERSONALIA WERKGROEPSLEDEN

prof.dr. A. Ellian

Hoogleraar Encyclopedie van de rechtswetenschap aan de faculteit der rechtsgeleerdheid van Universiteit Leiden en wetenschappelijk directeur van het Instituut Metajuridica.

G. de Jongh

Docent maatschappijleer in opleiding in het voortgezet onderwijs.

H.N. Kok, MSc

Wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

drs. N.E. Soomer

Bestuurskundige, beleidsadviseur bij de MBO Raad en lid van het Onderwijsnetwerk van de VVD.

dr. C. Verhoeff

Zelfstandig adviseur, onderzoeker en docent verbonden aan de Haagse Hogeschool en de TIAS en lid van het Onderwijsnetwerk van de VVD.

dr. G.H. Waling

Historicus, postdoc onderzoeker bij Universiteit Leiden, schrijver en columnist voor onder meer de *Volkskrant* en *Elsevier Weekblad*.

Prof.Mr. B.M. TeldersStichting

Curatorium

drs. R.W.P. Reibestein (voorzitter)
B. Becker MSc
prof.dr. C.F. van den Berg
prof.dr. J.A. Bruijn
prof.dr. H.M. Dupuis
F.A.I.A. Hendricks MA
prof.dr.mr. E.M. Kneppers-Heynert
mr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut
dr. R.P.H.M. Matthijssse
cdre. prof.dr. F.P.B. Osinga
drs. E.J.M. Wetzels
prof.dr. M.L.J. Wissenburg

Directeur

dr. P.G.C. Van Schie

De Stichting is in 1954 ontstaan uit de behoefte die in liberale kringen werd gevoeld aan een instelling die wetenschappelijke studies verricht naar diverse maatschappelijke vraagstukken, zonder gebonden te zijn aan een bepaalde dogmatiek of godsdienst.

Doel en middelen zijn volgens de statuten: ‘De stichting heeft ten doel om op wetenschappelijk verantwoorde wijze, vraagstukken van maatschappelijk belang, in het bijzonder die van staatkundige, sociale, economische of juridische aard, te onderzoeken met de liberale beginselen als uitgangspunt, zulk een onderzoek te bevorderen en over zodanige vraagstukken voor te lichten. Dit doel wordt nagestreefd ten behoeve van het liberalisme in het algemeen en mede ten behoeve van de (...) “Volkspartij voor Vrijheid en Democratie”. De stichting tracht dit doel te bereiken door al hetgeen met het bovenstaande verband houdt of daaraan bevorderlijk kan zijn.’

**DE TELDERSSTICHTING HEEFT ONDER ANDERE DE VOL-
GENDE GESCHRIFTEN GEPUBLICEERD*:**

	Prijs in €
112 <i>Van stigma naar sociale stijging. Een liberale toekomst voor leden van de 'achterblijvers', 2011</i>	15,00
113 <i>Onbetwistbaar recht? Juridisering en het evenwicht tussen rechtsstaat en democratie, 2012</i>	16,50
114 <i>Manifestaties van de vrijheid des geestes. Een liberale kijk op cultuur en sport, 2012</i>	15,75
115 <i>Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord, 2012</i>	15,00
116 <i>Eigen keuze, samen sterk: duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen, 2012</i>	16,00
117 <i>Onderwijs: de derde dimensie, 2012</i>	16,00
118 <i>De plicht der politieke partijen, 2013</i>	19,50
119 <i>De legitimiteit van de rechterlijke macht. Ideeën voor behoud en versterking, 2013</i>	17,50
120 <i>Onbegrensde arbeidsmigratie: zegen of zorg? Een liberale kijk op intra-EU migratie en sociale zekerheid, 2013</i>	17,00
121 <i>Zeker van energie. Een liberaal perspectief op het Nederlandse energiebeleid, 2014</i>	18,50
122 <i>Liberale verantwoordelijkheid: individuele, economische en democratische plichten, 2014</i>	15,75
123 <i>Gelukspolitiek. Liberalisme en de waarde van vrijheid, 2014</i>	10,00
124 <i>Groeien naar vermogen. Een liberaal antwoord op Thomas Piketty, 2015</i>	15,00
125 <i>Soevereiniteit, 2016</i>	17,50

126	<i>Geopolitiek en defensie. Pal staan voor vrijheid en veiligheid,</i> 2017	17,50
127	<i>Digitalisering en bildung. De vierde dimensie van het onderwijs,</i> 2017	15,00

**VERDER VERSCHEEN RECENT ALS
POLITIEK-WETENSCHAPPELIJKE STELLINGNAME:**

P.S. 1	<i>Arbeidsmarkt openbreken voor jongeren, 2013</i>	6,00
P.S. 2	<i>Kunnen kiezen. Vrijheid, keuzes en rechtvaardigheid in de curatieve gezondheidszorg, 2015</i>	6,00
P.S. 3	<i>10 vuistregels voor een realistisch buitenlands beleid, 2016</i>	6,00
...en als bijzondere publicatie:		
	<i>Het Liberalen Boek, 2011</i>	**
	<i>The dynamics of demographic decline, 2011</i>	***
	<i>Juridification in Europe. The balance of powers under pressure?, 2012</i>	***
	<i>Separation of Church and State in Europe. With views from Sweden, Norway, Great Britain, the Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia, 2012</i>	***
	<i>Liberale Spiegel. Reflecties op zestien veelgehoorde vooroordelen over en tegenwerpingen op het liberalisme en de VVD, 2016</i>	5,00
	<i>Neoliberalisme. Een politieke fictie, 2014</i>	**
	<i>Sociaal-liberalisme, 2014</i>	**
	<i>Eigenzinnige liberalen. Onafhankelijk denkende liberalen, 2014</i>	**
	<i>Balancing Competences. Member States in Brussels and Brussels in the Member States, 2015</i>	***
	<i>Passie voor individuele vrijheid, 2016</i>	15,00
	<i>Burgers behoren bepalend te zijn, 2018</i>	15,00

Raadpleeg www.teldersshop.nl voor informatie over het bestellen van de publicaties.

* Een volledige lijst met publicaties is op aanvraag verkrijgbaar. Oudere publicaties zijn via www.teldersstichting.nl digitaal te raadplegen.

** Verkrijgbaar via de boekhandel.

*** Publicatie in ELF-verband, beschikbaar op www.teldersstichting.nl.